

SPØR

-fortidsnytt
fra midt-norge

Nr. 2 1991

6. Årgang

12. Hefte

Jegeren ansikt til ansikt med sitt bytte, klar til å drepe. Mat til magen og skinn til klær er sekunder unna. Kanskje venter også en seremoniell fest for å feire en vellykket jakt. Scenen kan beundres i utendørsmuseet Préhisto Parc i Dordogne, Frankrike, der dagligliv i steinalderen er visualisert med kopier av mennesker og dyr i naturlig størrelse. Foto: K. Johansen

– JAKT OG FANGST –

redaktøren

I vår kulturkrets har jakten og fangstens omfang og rolle gjennomgått store endringer. Likevel er ikke endringene større enn at man får en viss følelse av gjennkjennelse i fortidens fangstformer. – Jakt og fangst har gjennom årtusener utgjort en integrert del av menneskets adferd fordi dette var avgjørende for overlevelsesnivåen. At jakten fikk en sentral plass innenfor både kult og kunst er derfor ikke til å undres over. – De fantastiske hulemaleriene i Altamira i Spania og i Dordogne i Frankrike, som vi så i forrige nummer av SPOR, er uttrykk for dette, like fullt som de kunstneriske hellemalingerne vi finner her til lands.

Hvordan den *kultiske* uttrykksformen fortonet seg, har vi få konkrete bevis på, men at det ble foretatt betydelige og omstendelige forberedelser både før og etter jaktfasen synes klart. Det var nødvendig å kjenne dyrenes oppførsel for å fange dem. Som et ledd i denne kunnskapen utviklet man et vell av seremonier som vi bare ved hjelp av fantasien – så langt den rekker – kan frembringe et bilde av.

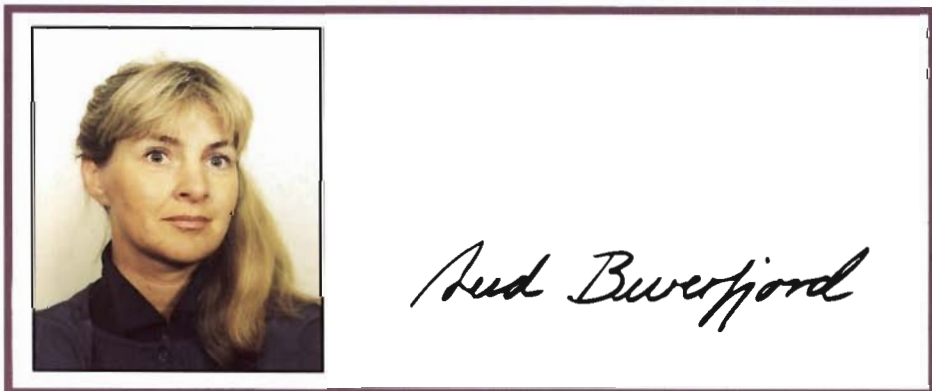
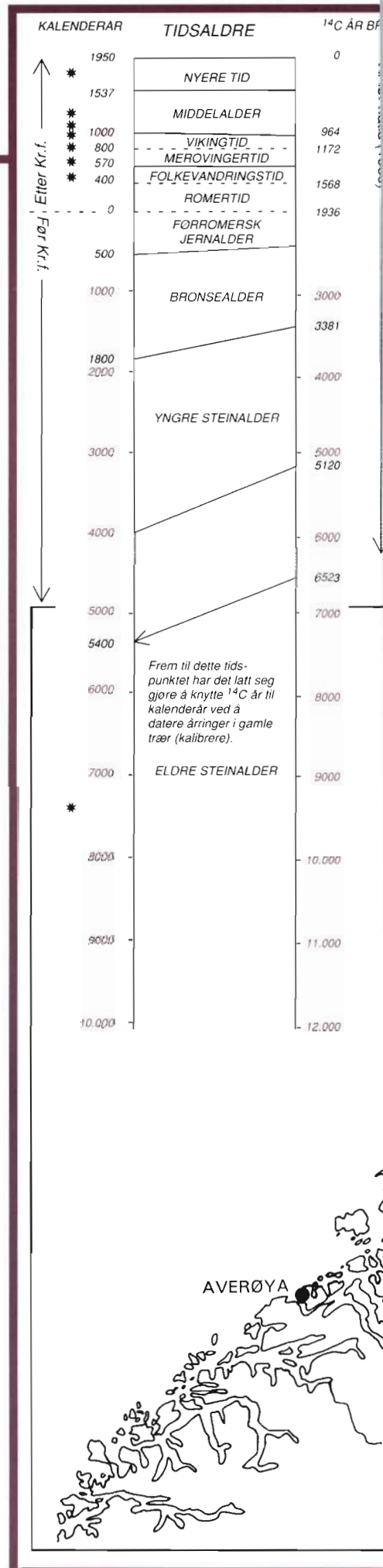
De ulike livsformer har endret seg opp gjennom tidene – og dermed også jakten og fangstens rolle og betydning. Mennesket gikk over fra jeger og samlersamfunn til en bofast tilværelse med hovedvekt på husdyrhold og dyrking av jord. Årsaken til disse endringene er flere. Det kan ha vært nødvendig med en bevisst tilpasning og en tilsiktet strategi for å forbedre livsvilkårene, eller det var en tilfeldig erfaring som viste seg å få helt uforutsatte konsekvenser. – Uansett var jakt og fangst hele

tiden et element, og forble så, i alle samfunnsformer helt opp til våre dager. Betingelsene for livsgrunnlaget har endret seg mye, men jaktinstinktet har alltid vært tilstede.

Ulike typer jakt har i den senere tid vært gjenstand for endel diskusjon – en diskusjon som har dreid seg både om etikk, dyrevern og naturforvaltning. Det kan fastslås at vi i dag ikke har det samme behov som våre forfedre for å skaffe tilveie føde på denne måten. På den ene siden hevdes det at jakt er en reminisens av menneskets drapsinstinkt som bør undertrykkes. Andre derimot mener at jakt kan betraktes som rekreasjon og naturopplevelse der det utgamle jaktinstinktet får utløp på en human måte.

Til tross for ulike syn på fenomenet må man gå ut fra at jakt til alle tider har gitt jegeren en viss spenningsfull nytelse – en fascinasjon som rommer flere aspekter ved menneskets følelsesliv.

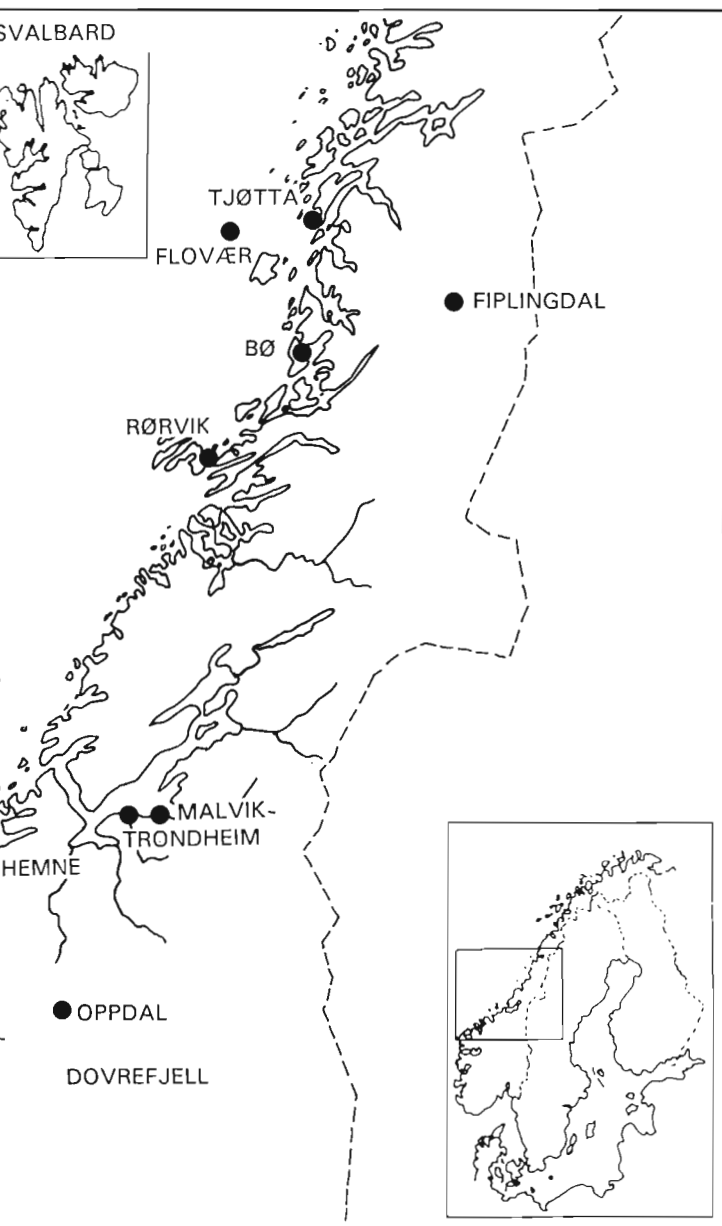
Et tema som jakt og fangst omfatter så mange aspekter at man vanskelig kan få dekket alle innenfor de 50 sider redaksjonen har til rådighet. Jakt på langt flere dyregrupper enn dem vi har fått med i denne omgang vil nok være savnet av mange. Vi har vel bare fått løftet en flik av den mangfoldighet som finnes av ulike typer jaktformer, jakttradisjoner, jaktseremonier og lignende. Vi håper derfor at det vil bli en mulighet til å komme tilbake til dette temaet også ved en senere anledning – og da med en noe annen vinkling.

tidstabell

som viser inndeling av tidsaldre i kaldenderår og ^{14}C -år, utarbeidet av S. Gulliksen ved Lab. for radiologisk datering, NTH. (Stjerne markerer tidsrom som omhandles i dette nummeret).

kart over steder som blir omtalt i bladet

INNHold

Gamle jaktpiler i snøfonner

- bom i jakta - arkeologisk fulltreff ..... s 4
- 100 år siden ..... s 11
- Fangst av rein i Rondane ..... s 12
- Nye funn ..... s 17
- Nomadiske pionerer ..... s 18
- Fangst i Fiplingdalen
  - ei nord-norsk fjellbygd ..... s 20
- <<Å fange det raske dyr ...>> ..... s 22
- Den gamle villreinfangsten i
  - sør-norske fjell ..... s 26
- Falkejakt ..... s 30
- Vikingtidens sportsjegere? ..... s 32
- I dunværene på Helgelandskysten ..... s 34
- Russisk fangst på Svalbard ..... s 38
- Fornminnevernet på ny kurs ..... s 42
- Brevspalten ..... s 43
- <<... og herjet Valdemars rike
veldig med sverd som flammer>>
  - refleksjoner etter en studietur
til Russland sommeren 1991 ..... s 44
- Kjerringrokk fra Sømna ..... s 46
- Nytt på bokmarkedet ..... s 48
- Gavetips ..... s 49
- Saintonge-kannen
  - årets jubileumsgjenstand ..... s 51

SPOR

Utgitt av:

Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet
Utkommer to ganger pr år. Abonnement kan tegnes gjennom
bestillingsblankett på s 49 eller ved melding til redaksjonen.
Årskontingent kr 75,-. Enkelthefter kr 40,-.

Redaksjonens adresse:

Vitenskapsmuseet Fakultet for arkeologi og kulturhistorie
Erling Skakkens g 47, 7013 Trondheim
Telefon: (07) 59 21 70 og (07) 59 21 14
Postgirokonto: 5 02 99 05/EDB nr 500 149

Redaktør: Aud Beverfjord

Fagredaktører: Kari Støren Binns

Axel Christophersen

Lars F Stenvik

Redaksjonssekretær: Marvel Runde

Layout: Aud Beverfjord

Bladet kan bare siteres med tydelig kildeangivelse.

Redaksjonen avsluttet 18. november 1991.

Sats og trykk: Wennbergs Trykkeri AS, Trondheim

Gamle jaktpiler i snøfonner:

BOM I JAKTA - ARKEOLOGISK

Han hadde sett mye, konservator Theodor Petersen. Sia først på 1900-talet var han blitt midtnorsk arkeologi i eigen person. Likevel fekk han ei overrasking hausten 1936. Ein mann frå Oppdal viste fram funn frå høgfjellet som både var mange og sensasjonelle. Slike funn skulle koma til å bli ein spesialitet for Oppdalsfjella og for Oldsaksamlingen i Trondheim. I avisa Nidaros 11.11.1938 skreiv Petersen sjøl om dette:

Minneverdig søndagsbesøk

"En lørdag ettermiddag ringte Martin H. Lo op til undertegnede med den beskjed at han hadde noen fund til Oldsaksamlingen. Men han vilde nødig sende dem i posten, men helst komme med dem selv. Vel, jeg svarte han skulde være bare velkommen. Og søndag tidlig på formiddagen innfinner han sig i mitt hjem på Singaker. Det var mitt første møte med Martin H. Lo.

Han hadde en langaktig pakke under armen, og jeg undret mig på hvad det vel kunde være i den. Så begynte han å pakke ut. Og frem kom så den ene pil efter den annen, de fleste med helt bevart skaft, fremdeles et stort antall avbrutte skaftstykker og enkelte dyrebene. Alt dette hadde Lo under høstjaktens samlet opp i kanten av fonnene, ja endog oppe på dem.

Dette var noe nytt, for jeg kjente ikke andre fund av denne art her i landet enn den pil som blev opdaget i 1914 ved kanten av en fonn opunder Namnlauskollen (også i Oppdal) ... Hertil kommer en skiferpil fra en torvmyr i Nord-Norge. Jeg var straks klar over disse funds videnskapelige betydning, både for jaktens historie og til belysning av de klimatiske forhold i eldre tid.

Lo fortsatte utpakkingen, og jeg noterte med kartet i hånden alt hvad han hadde å oplyse om fundforholdene ved hvert enkelt stykke. Således gikk hele formiddagen og mer enn det. - Senere er andre menn fra Opdal trådt til, således at vi nu har et betydelig materiale, som bare venter på sin bearbeidelse."

Det var i samband med Martin H. Los død at Th. Petersen fortalte om dette. "Med ham har Videnskapsselskapets oldsaksamling mistet en av sine beste medarbeidere, og en venn jeg lærte å sette meget høit," skreiv han i minneorda i avisartikkelen.

Og kontakten mellom dei gjekk eigenleg lenger tilbake enn 1936. Ein pilespiss som Martin H. Lo fann på Brattfonnhøa i 1929 ga Petersen utgangspunkt for avisartikkelen "Av høifjellets saga" (i Adresseavisen 21.09.1929). Der reflekterer han over pilefunn og reinsjakt, og spesielt over den heilt bevarte pila som vart funne i 1914. Konservatoren mintest nok enkelte ord i den artikkelen, da det i 1936 låg eit heilt knippe piler på bordet.

Varme somrar - sjeldne funn

Pila frå 1914 er framleis eitt av dei beste eksempla på slike velbevarte pilefunn som det seinare kom så mange av. For tida er den utlånt til ei utstilling i Paris. Funnet var unikt i si tid, og vart omtala i Nidaros 23.09.1914 og Aftenposten 09.10.1914. Sommaren hadde vore uvanleg varm. - Funnstaden var nedre kant av Løpesfonna ved Løftingfonnkollen og Namnlauskollen, nordaust for Snøhetta. Området her er viktig reinsjell framleis. Ikkje heilt tilfeldig var det Ingebrigt Ivar-eng ("Ivasenjin", 1875-1949) som gjorde funnet. Han var ein legendarisk, hardbar ka fangstmann som gjekk i fotspora til tusen år eldre jegrar - på fleire måtar.

I åra 1936-39 vart det funne og innlevert titalsvis av piler frå fonner i Oppdalsfjella. Eitt funnområde var fonnene sørover frå Sissihøa i Austfjellet - ved Kringsollen, Brattfonnhøa og Leirtjørnkollen. Mange funn kom også frå Storbreen i Snøhettaområdet, og eit par frå Storlidalsfjella. Jfr kart side 6. Utafor Oppdal vart det funne fire piler i Lesjafjella, to i Jotunheimen og ei i Sognefjella.

Tusen år gammel jaktpil, framsmelta på Brattfonna 1937. Martin H. Lo er her på synfaring saman med Johs Petersen, som har fotografert. - Øvst på side 5 same pila.

Mannen med sensasjonsfunna, Martin H. Lo. Foto: Johs Petersen 1937

FULLTREFF

av Oddmunn Farbregd

Amatører tar vare på sjeldan sjanse

Varmsomrane like før krigen vart utnytta til systematisk leiting ved fonnene i Oppdal. I tillegg til Martin H. Lo var det spesielt tre andre "fjellkarar" frå Drivdalen som vart amatør-arkeologar og leita pilar utover haustane: Hallvard Håker konsentrerte seg om Storbreen, Erik S. Lo og Jon I. Rise om fonner i Austfjellet. Dei gjorde viktige observasjonar og rapporterte funnforholda omhyggeleg.

Forstkandidat Johs. Petersen - son av konservatoren - gjorde i 1937 ei synfaring i Austfjellet saman med Martin H. Lo. Det resulterte i både funn og observasjonar. Han gjorde vurderingar av kva som har skjedd med fonnene frå piler hamna der og til dei smelta fram att.

Pilefunna vart aktuelt blikkfang for museet. Adresseavisen 23.10.1937 opplyser: "De opdalske høifjellsfunn av jaktpiler vil fra søndag være utstillet ved inngangen til den forhistoriske avdeling."

Funn og forskning

Ved første blick er det den gode bevaringa i "naturens fryselager" som interesserer ved desse pilene. Men gjeld det ikkje for desse funna det amerikanske uttrykket: "Har du sett ein, har du sett alle"? Er det ikkje berre ei kjedeleg gjentakning av jernspissar og treskaft, ein heil dunge av same sort?

Slett ikkje. Ved analyse og forskning gir pilene ei rekke ulike opplysningar. Det gjeld utvikling av bogeskyting, jakt og fangst, og klimahistorie. Det finst mange detaljar i utforming av både spissar og skaft som viser at dei tilhører bestemte typar som endrast gjennom tidene. Jfr skjema s 8. Korleis ulike grupper av piler er fordelt på ulike funnstader viser interessante fangsthistoriske mønster.

Skjema, tabellar, diagram og prikkar på kart er hjelpemiddel som får spora etter fangstfolka til å avsløre fleire sider ved deira historie. Funna er såpass mange at visse fordelingsmønster blir statistisk pålitelege. Piler frå fonner kan samanliknast med lausfunne pilesmissar elles i fjellet, og med dei som er funne i jernaldersgraver i bygda. - Noen resultat skal nemnast her.

Snøfonner som fangstplassar

Hundrevis av jernpilesmissar er funne på berr mark i sørnorske fjell. Slike gamle, bortskotne piler der treskaftet er tært bort, er ikkje uvanlege. Dei er talrike og representative vitnemål om jakt i fjellet, for det meste på rein. Berre i Oppdal er det funne ca 30 pilesmissar utafor fonner.

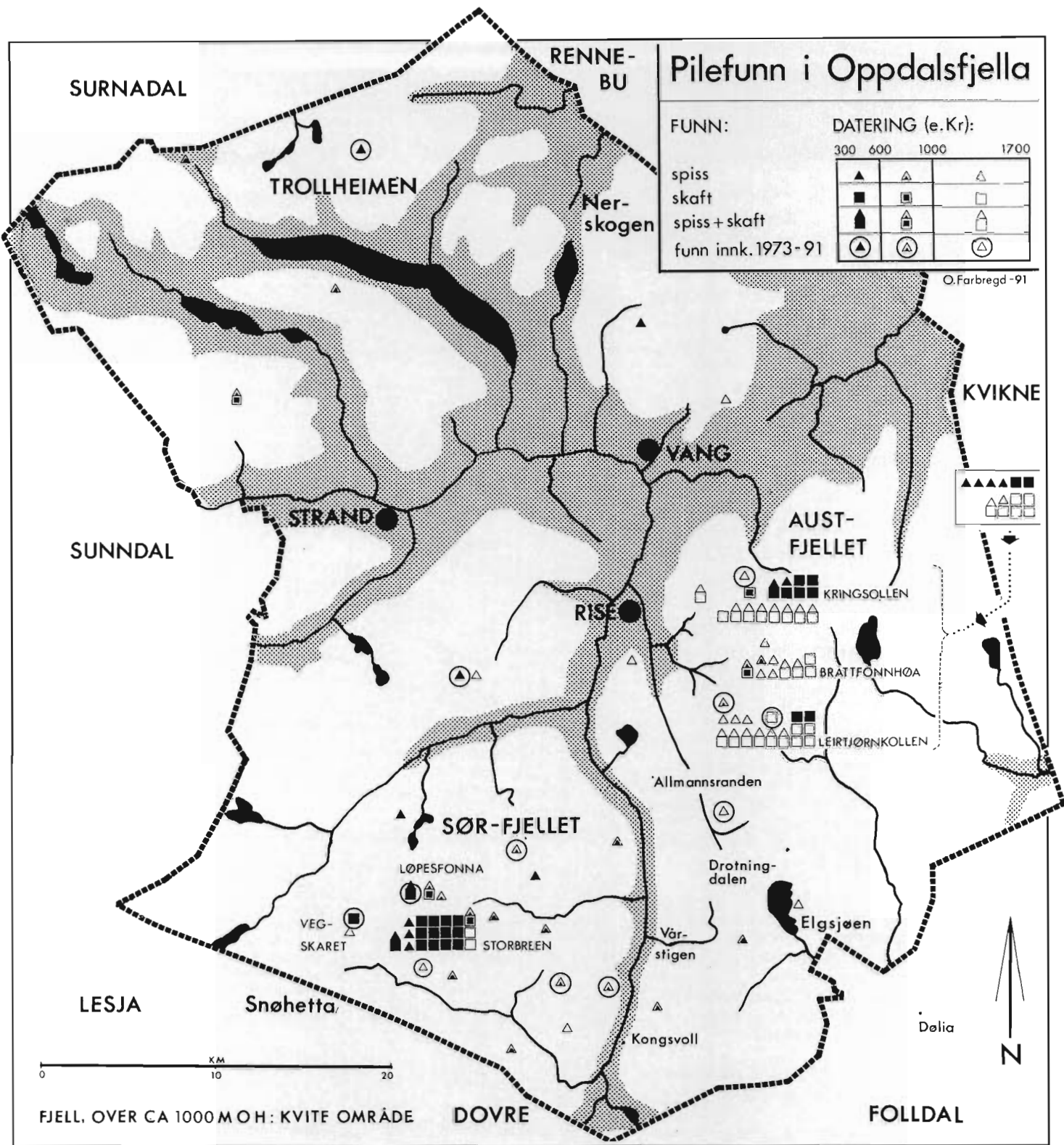
Frå snøfonner finst derimot ca 80 funn. Det kan vera heile piler, lause spissar, eller lause skaft, meir eller mindre fullstendige. Kvifor har så mange piler hamna i noen få snøfonner? Har det føregått meir

Over: Reinsdyr på snøfonn. Foto: Per Jordhøy.

Under: Piler frå snøfonner i Oppdal. Ikkje berre jernspissar, men også beinsspissar og heile treskaft blir bevart. Foto: Per Fredriksen

Funna frå Oppdalsfjella er mange. Visse mønster i fordelinga av eldre og yngre piler blir derfor statistisk pålitelege.

jakt der enn elles i fjellet? Eller er det lettare å gjera funn der?

Grunnen er nok at snøfonner var gode fangstplassar. På seinsommar og haust tyr reinflokkar opp på snøfonner som ligg att, til hjelp mot varme og insektplage. Dit dyra hadde for vane å søke, der kunne bogejegrar ligge og vente - eller snike seg

innpå - på skothald. Piler som ikkje trefte, var vanskeleg å finne att i snøen. - Stundom har kanskje skadeskotne dyr med sårfeber kome frå andre stader opp på snøfonnene, og krepert der med piler i seg.

Snøfonner, pilefunn og klimahistorie

Dette er likevel ikkje nok til å forklare funna frå fonnene. Dei spanner over eit tidsrom frå ca 3-400 til 16-1700 e Kr. Kvifor finst ikkje piler frå f eks steinalderen eller bronsealderen - folk dreiv jo høgfjellsjakt også da?

Det har samband med varmare klima - fonnene eksisterte truleg ikkje før i eldre jernalder. Men også mindre endringar i klima får fonnar til å vekse eller minke. I varmare periodar vil piler som har hamna på fonna, raskt smelte fram, bli liggande i søle og luft og dermed tærast opp, bli borte.

Omkring 100-300 e Kr - i romersk jernalder - var det ein varmeperiode. Det forklarar at det først etter den tid er bevart piler i fonnar - det betyr ikkje at fjelljakta var mindre tidlegare. Når derimot klimaet er stabilt eller blir kaldare, gir fonnene ik-

kje frå seg pilene. Dei blir dekt av stadig nye snølag.

I folkevandringstid - ca 400-600 e Kr - er det teikn til klimaforverring, noe fonnfonna også tyder på: ca 30 funn frå denne perioden er blitt bevart der, mot berre fem-seks på berr mark. For yngre jernalder - ca 600-1000 e Kr, da klimaet stadig vart varmare att - gjeld det motsette: frå fonner seks funn, mot 13 utafør.

Vidare hadde tidleg mellomalder - ca 1000-1200 e Kr - varmt klima. Frå den tida er berre to funn frå fonner, mot ca fem elles. Omkring 1200 begynte ei klimaforverring som toppa seg - og snudde - omkring 1700. Og fonnene bevarte piler effektivt: ca 37 funn derifrå, mot sju utafør.

På 1900-talet er vi i ein varmeperiode påny. Fonnene gir frå seg noe av sitt innhald, slik det skjedde fleire gonger før. Tidsfordelinga i fonnfonna samsvarar ikkje med talet på piler som faktisk vart nedfelt der. Klimaendringar har ført til eit skeivt utvalg. Ein kan likevel skissere kulturhistorisk utvikling gjennom meir enn tusen år.

Analyse og gruppering av piler

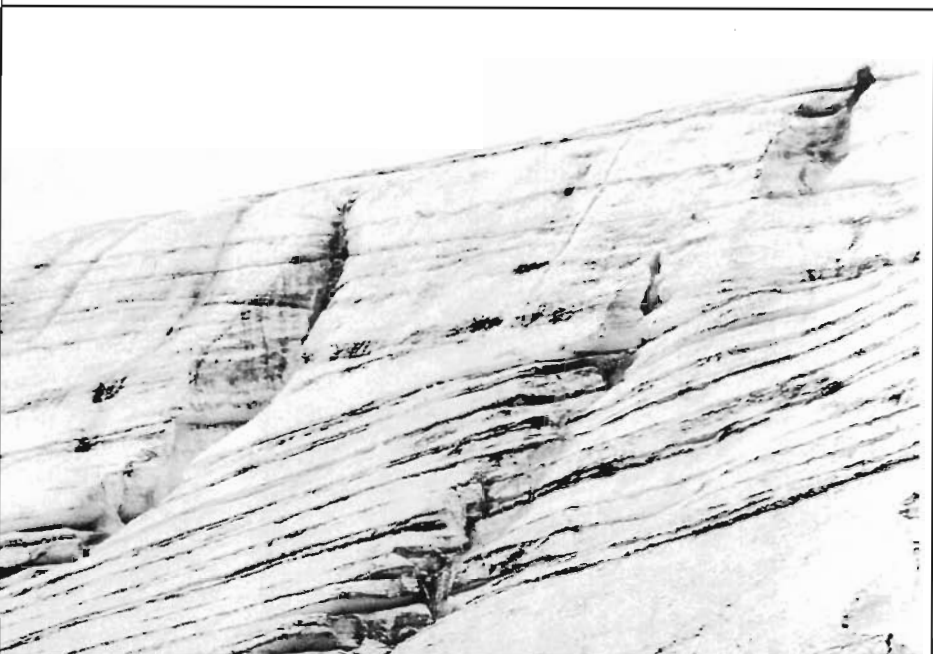
Pil og boge er to delar av same våpen. Dei må vera nøye avstemt. Det er f eks samanheng mellom lengd på pil og lengd på boge, og mellom styrke (tyngd) på boge og tyngd på pil. Ut frå ei heil pil kan ein slutte ein del om bogen. Ein pilespiss fortel noe om heile pila. Tunge spissar krev f eks tjukke og helst korte skaft. - På den måten blir små delar av ei pil brikkar i eit kulturhistorisk puslespel.

Det er lite tilfeldig ved utforminga av pileskafta. Dei tilhører bestemte typar, som er ulike innbyrdes. For det meste kan dei tidfestast ut frå tilhørende pilespissar. Detaljane med å gruppere og datere spissar og skaft trengst ikkje å gå inn på. Jfr typeeksempel og typeskjema på side 8. Her er det jaktvåpen og jakthistorie som interesserer.

Før geværet: Pil og boge gjennom tusen år

Frå den eldste steinalderen framover finst pilespissar i tusenvis. Bogeskyting var viktig i fangstmiljø. Men pileskaft og bogar veit vi likevel lite om. Funna frå Oppdal gir derfor kjærkommen informasjon om utviklinga av pil og boge i tida ca 300-1700 e Kr, da svært mye skjedde.

I eldre jernalder brukte ein tydelegvis manns-lange bogar - langbogar - av spesielle tresortar som alm og barlind. Det er ei indirekte slutning, ut frå lengd og form på piler (av type A1 og B, frå folkevandringstid). Slike bogar frå eldre jernalder er funne i Danmark, men enno ikkje her til lands.

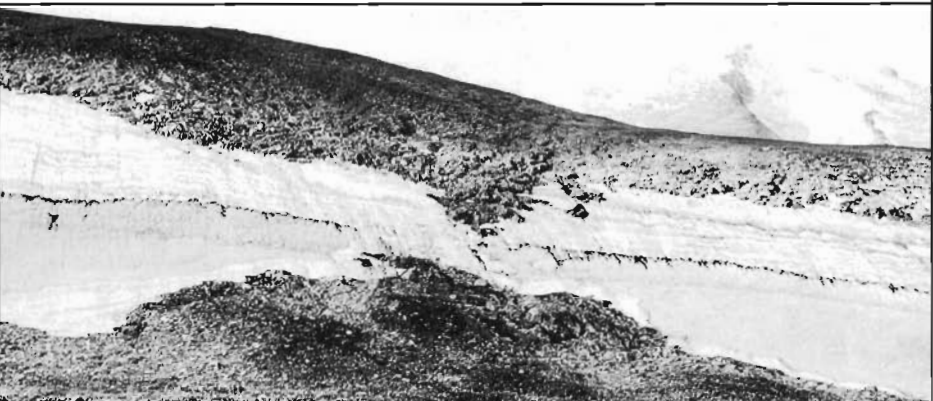

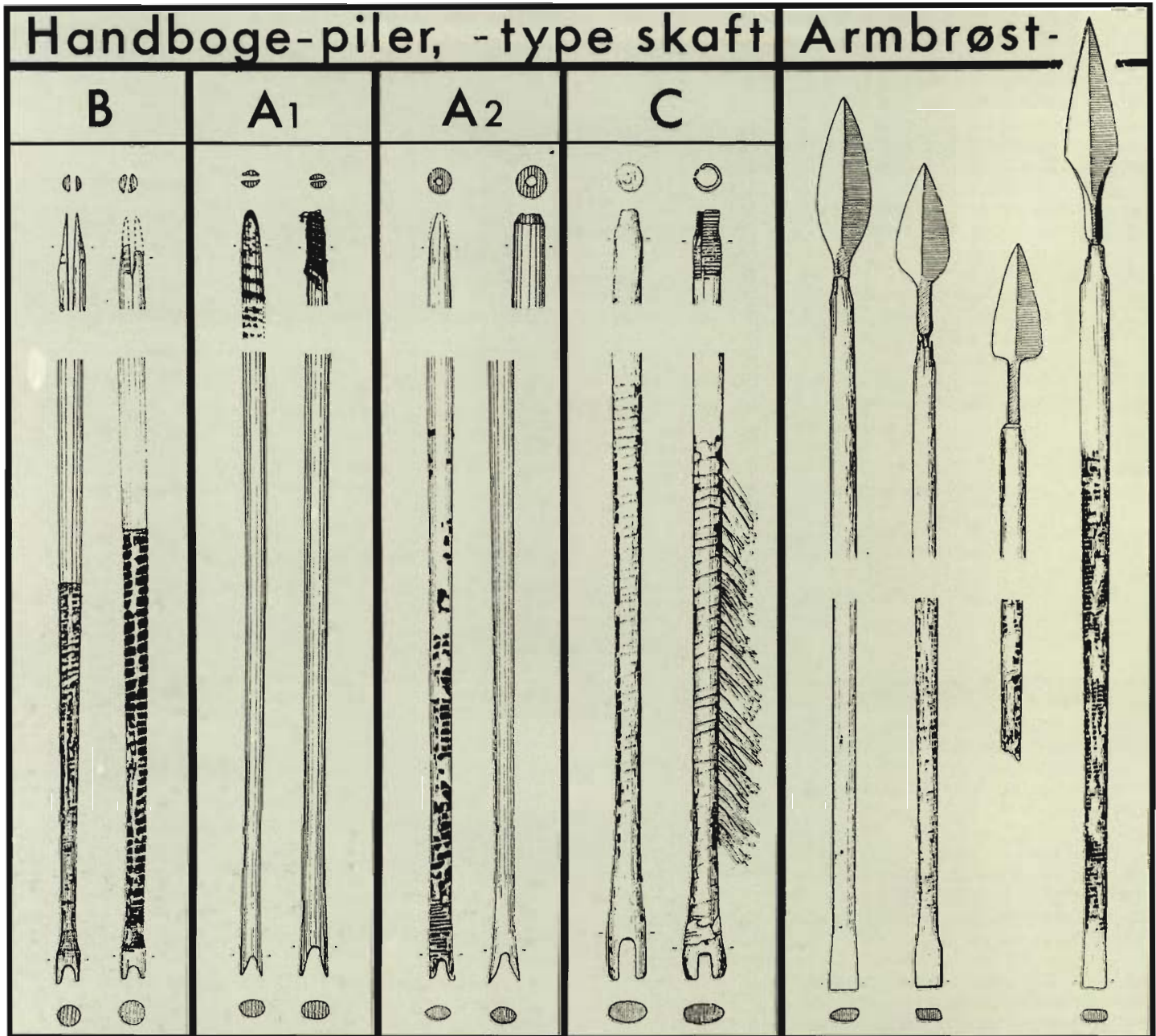
Øvst: Kringsollfonna hausten 1937. Her er framsmelta gamle, mørke lag av snø og is - og gamle piler. Foto: Johs Petersen

Over: Lagdelt fonn i Snøfjellkollan 1980. Fonna har vakse, med stadig nye lag oppå gamle. Foto: O. Farbrege

Under: Løpesfonna med Snøhetta i bakgrunnen, 1980. Her vart den første heile pila funnen i 1914, og den siste i 1980. Foto: O. Farbrege

Nedst: Pileskaft med jernspiss laus framfor, ved nerkant av Løpesfonna 1980. Foto: O. Farbrege

Små detaljar ved pileskafta viser klare skilnader mellom ulike typar. Dei fortel både om utviklinga av pil og boge, og om jakthistorie.

DATERING		TYPE	TYPOLOGISKE ELEMENT									
			MATE- RIALE Treslag	DIMENSJONAR			FREMRE ENDE		BAKRE ENDE		STYREFJØRER	
			Lengd ca.cm	St.tjukne ca.mm	St.tjukne bak/framfor midten?	Skjefte- feste	Skjefte- surring?	Tverr- snitt	Form	Spor av surring?	Lenqd surring	
Eldre jernalder	300	B	Ikkje bjørk	70-75	8-9	bak	●	+	●	U	+	11-16
		A1	Bjørk	66-70	6-8	b / fr.	●	+	●	U	-	-
Yngre jernalder	600	A2	Bjørk	60-70?	9-10	b/fr.	○	+	●	U	+/-	(18)
Tidleg mellomalder	1000	?	Bjørk			○						
Sein mellomalder	1200?	C	Bjørk	58-65	9-12	b/fr.	○	-	●	U	+	15-17
Nyare tid	1700	Armbr. skaft	Bjørk	43-59	14-17	framfor	○	-	—	■	+/-	18-26

Cirka 400 e Kr begynte ein å bruke jern i staden for bein til pilespissar. Gjennom hundreåra endrast forma på spissane, f eks på tangen som stakk inn i framenden på treskaftet. Jernspissane frå folkevandringstida har flat tange. Frå omkring år 600 blir tangen rund, omkring år 800 får den ein avsats.

I yngre jernalder (ca 600-1000) fanst truleg både langbogar og kortare bogar. Omkring 1000-1100 e Kr synest sterkare bogar å ha blitt vanlege. Dessverre manglar funn av piler frå denne tida nesten fullstendig. Men det finst pilespissar som veg 40-50 g, mot ofte ca 20-30 g før. Det må bety ei utvikling til kraftigare skaft og sterkare bogar.

Heile piler frå etter ca 1200 viser nettopp dette: Dei er av ein annan type (C), kortare og tjukkare enn før ca år 1000. Og no kjenner vi ein annan bogetype også. Den er samansett - laminert - av to samanlimte skjener: Den eine er av seig ved (f eks bjørk), den andre av stiv ved (f eks furu). Del av ei furuskjene er funne ved Storbreen i Oppdal. Liknande funn er gjort i mellomalderbyane Trondheim, Bergen og Oslo, og tidfesta framover frå 1000-talet.

Det er ikkje sikkert at samansett boge erstatta den gamle enkelbogen fullstendig. Heller ikkje vart *handbogar* erstatta av *armbrøst* ("låsboge", "pilbørse"). Armbrøstet vann innpass på 12-1300-talet, og hadde langt større kraft og skottvidd. Bogen på armbrøstet vart i førstninga laga av horn, men etter kvart av stål. Så stiv og tung å spenne vart armbrøstbogen at ein trong spesielle hjelpemekanisar som vippe eller vinde. Her låg også ulempe: Det tok lang tid mellom kvart skott med armbrøst.

Skafta til armbrøstpilar er korte og tjukke. Dei har ikkje strenghakk, berre rett avskjering bak. Pilespissane er breie og tunge, gjerne 50-80 g. Armbrøstet hadde visse eigenskapar som likna på geværet, som kom i bruk på jakt utover 1600-talet. Men skiftedokument viser at "stålbogar" enno fanst i fjellbygdene omkring 1700.

Ulike kulturtradisjonar i folkevandringstida

La oss vende tilbake til dei eldste pilefunna i Oppdalsfjella, frå folkevandringstida. Jernspissar med flat tange finst i graver nede i bygda liksom i fjellfunna. Bønder har tydelegvis drive reinsjakt i tillegg til gardsbruk, da liksom seinare.

Men pileskafta frå denne tida viser noe overraskande. Dei er av to svært ulike typar (A1 og B), sjøl om dei har hatt same slags jernspiss, med flat tange. Bogane dei vart brukt til, har kanskje ikkje vore så ulike. A1-skafta er berre ca 5 cm kortare enn B-skafta, og litt tynnare. Men det er skilnad på forma: Tjukna bakover skaftet er fordelt på ulik måte. Vidare er A1-skaft laga av bjørk, B-skaft av andre treslag.

Dei siste har også hatt styrefjører, i motsetning til A-skafta. (Jfr figur og tabell s 8.)

Viktigast er kanskje den ulike utforminga av strenghakket og bakre ende. Skyttaren heldt den glatte, avflata enden på ei A-pil mellom to krøkte fingrar, som *samtidig drog* bogestrengen bakover (såkalla "middehavsgrep"). B-pilene har derimot ein knapp eller avsats framfor strenghakket. Dette var fordi skyttaren heldt pilenden i klyp mellom tommel og peikefinger, og indirekte pressa strengen bakover ved *hjelp av pila* ("primitivt" grep). Jfr figur.

Skilnadene viser at desse samtidige pileskafta skriv seg frå to ulike bogeskytingstradisjonar, to kulturgrupper. Det er haldepunkt for at B-skafta hører heime i eit markert kultursamband langs norskekysten sør til Danmark. A1-skafta må helst knytast til ein nordleg innlandskultur.

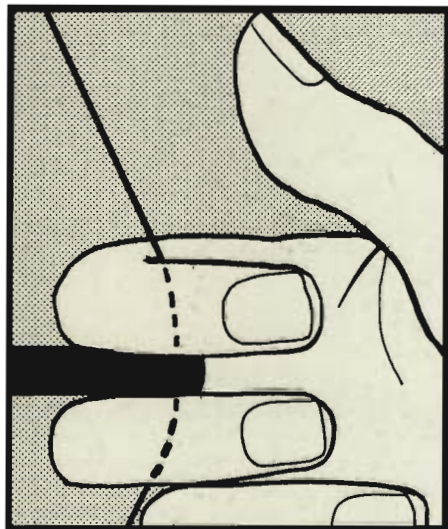
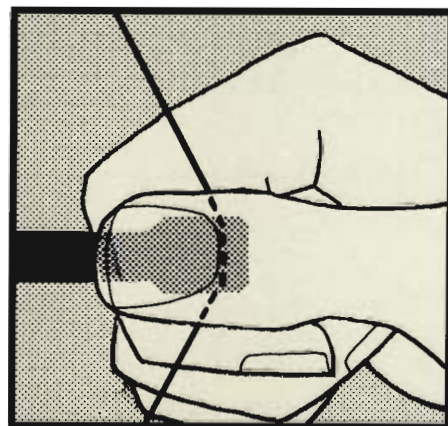
Skaft-typene har også tendens til ulik lokal fordeling. A1-skaft er vanlegast i Snøhetta-området i Oppdal, men finst og i Austfjellet. B-skafta er derimot med eitt unntak konsentrert til Austfjellet.

Fangst og vareutveksling mellom innland og kyst

Det var livleg handelskontakt og vareutveksling langs heile norskekysten - og sør til kontinentet - i folkevandringstida. Det økonomiske systemet var bygd opp omkring høvdingmakt. Maktsentra fanst der ein kunne kontrollere ferdsel og ressursar, ved kystleia, i fjordbotnar, ved dalmøte og andre knutepunkt. Hit vart mellom anna fangstprodukt frå ytterkyst og/eller innland ført, som økonomisk grunnlag for høvdingar si makt, og for prestisjevarer dei utveksla langvegs ifrå.

Dei mange pilene frå både bygd og fjell i Oppdal på denne tida har truleg slik bakgrunn. B-pileskafta tyder på kontakt med kyst-kulturen. Men gravfunn i bygda har visse trekk felles med funn i dalbygder på Austlandet. Det gjeld krumknivar av jern, som kanskje vart brukt til skinnarbeid. Ein type draktspenne (enkel bøylespenne) av jern er karakteristisk for dalbygder, og har truleg hatt ein rolle i vareutvekslinga med kysten. A-pileskafta hører nok med til denne innlandstradisjonen.

Kystkulturen og det økonomiske systemet i Vest-Norge blir utsett for krise og sterk tilbakegang omkring slutten av 500-talet. I innlandet utviklar kulturen seg meir samanhengande. Den vart meir uavhengig av kysten enn før, med økonomisk kontakt over land sør- og austover i Aust-Norge. Av pileskafta er det A-typen som utviklast vidare i yngre jernalder. B-typen synest å bli borte, liksom mange andre kulturtrekk knytt til Vestlandet.

Ulike måtar å halde pila på, når ein handboge blir spent. Over: "Primitivt grep", som skuvar bogestrengen via pila. Slikt grep vart brukt på B-piler, med ein knapp i enden å gripe om. Under: Såkalla "middehavsgrep". Her er det strengen som blir dratt, pila følger med. Enden på A-piler passar til slikt grep.

Spesialiserte fangstfolk i fjellet

I yngre jernalder (ca 600-1000 e Kr) finst graver i fjellet. Dei fortel om busetting der med grunnlag i jakt og fangst. Kanskje var det slik i folkevandringstid og, men gravene kan vera vanskeleg å finne.

Over grensa til Fолldal, i sætergrenda Dølia ca 1100 m o h, vart ein fangstmann gravlagt på 600-talet. - Ein stad sør for Kongsvoll, ca 1000 m o h, er det funne ei mansgrav frå 900-talet. - Opp for tre-grensa i Vårstigen ca 1100 m o h, ligg to gravhaugar, truleg frå vikingtid. - Eit vikingtids-sverd innlevert i 1862 skal vera funne i Drotningdalen (ca 1000 m o h).

Mest spesielt er kanskje fjellgravfunnet på Allmannsranden sør for Risberget, ved den gamle fjellvegen over Dovre. I ei låg røys fanst gravutstyr som kanskje skriv seg frå to personar: Innpå to dusin pilespissar, heile fire eldstål, ei holkøks, spissar til lysterreiskap, to knivblad, eit par sylar og nåler mm. Funna er tidfesta til omkring 800-talet.

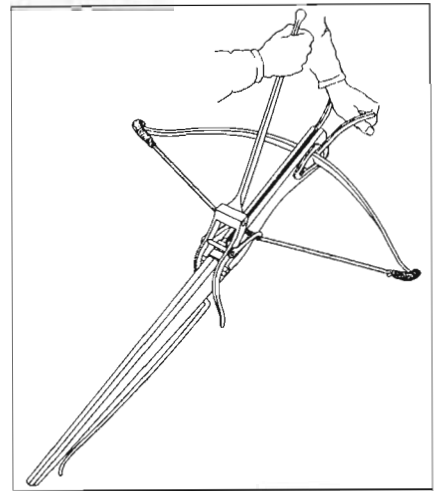
Armbrøst: Djevlesk våpen som paven forbød

Armbrøst-konstruksjonen var kjent i det gamle Romarriket. Men armbrøstet synes å ha hatt liten betydning før ca 1000 e Kr. Da vart det vidareutvikla i Vest-Europa. Under det første korstog i 1096 gjorde våpnet eit sjokk-inntrykk i det austromerske riket. Der var det ukjent. - Ei barbarisk og djevlesk innretning, skreiv Anna Komnena, bysantinsk prinsesse og krønikeforfattar.

Var det evna til å skyte gjennom hjelmar og rustningar som gjorde armbrøstet meir ukristeleg enn andre våpen? I alle fall, på eit kyrkjemøte i 1139 la paven ned forbod mot å bruke det mot andre kristne, - men ikkje mot heidningar, f eks på korstog.

Men forbod og formaningar kunne ikkje stoppe eit nytt og effektivt våpen. Det ga sikkert velkomne utfordringar og oppdrag til våpen- og rustnings-produentar. I 1199 døde korsfararkongen Rikard Løvehjarte av ei armbrøstpil, i kamp med ein medkristen vasall i Frankrike.

Same året sto slaget på Strindfjorden ved Trondheim. Da skaut kong Sverre og jarlen Filippus med "låsboge", nemner sagaen. Men alt først på 1100-talet (før paveforbødet) hadde Sigurd Jorsalfare armbrøst. Frå korstoget sitt var han godt orientert om internasjonalt nytt i krigskunsten. - Jyske lov frå 1241 og Kongsspegelelen frå litt seinare omtalar armbrøst som etablert stridsvåpen i Norden. Men til vanleg jakt vart det neppe brukt på bygdene før etter 1300.

Armbrøst med stålboge, og ei av fleire ulike innretningar til å spenne det med. Etter Alm 1947

Gravrøysa ligg på ein verhard stad heile 1300 m o h. Ein grunn for folk til å bu her, er at vegfarande på dette høgste partiet av Dovrefjellsvegen trong husly og service i styggver. Det ga attåttnæring til fangsten.

Nye fangstmetodar ca 1000 e Kr

Frå sørfjellet - Snøhetta-området - i Oppdal er det minst 10 lausfunne pilespissar frå vikingtida. Bogejakt på rein var altså omfattande i denne 2-300 års perioden. Historisk tid - ca 600 år vidare framover - har derimot gitt berre fem lausfunne spissar der.

Grunnen til endringa må vera dei mange hundre dyregravene sør over Dovrefjell, plassert i lange rekker. Dateringar frå Hjerkin tyder på at dei store fangstsystema vart utbygd omkring slutten av vikingtida. På Vesle-Hjerkin var det fast busetting, med grunnlag spesielt i fangst og fjellstueservice for vegfarande. Etterspørselen etter fangstprodukt som skinn og horn kan ha samanheng med handverksbehov i dei eldste byane, som vart grunnlagt i den tida.

Men i Austfjellet (frå Elgsjøen nordover) var det framleis bogejakt. Utanom fonnene er det funne seks lause pilespissar frå historisk tid, mot null i vikingtid. Frå fonnene der er tala på pilefunn heile 36 mot fire for same periodane. Og samanhengen synest klar: Det åpnare og slakare landskapet i aust skaper ikkje så faste trekkruiter for reinen. Det ligg ikkje til rette for system av fangstgraver. Berre ved Ålbusætra i Orkelkroken i utkanten av Austfjellet er det kjent ei stor rekke på ca 30 dyregraver. Ved Sissihøa ligg tre murte dyregraver på rekke, som eit unntak nær "pilefonnene."

Nye sjansar til funn?

Snøfonnene har neppe tømt seg for piler enno. Sia 1983 er det innlevvert fire lause pilespissar (pluss ein kastespyspiss) frå Oppdalsfjella. Eit par av dei låg nær snøfonner. Men funnforhold som på 1930-talet er det ikkje blitt igjen. I 1980 var det likevel tilløp: Tre piler vart funne. Sjøl hadde eg fornøynelsen av å finne eit ca 1500 år gammalt skaft og tilhørande spiss ved Løpesonna (jfr foto s 7). Der var det ikkje funne pileskaft sia det første i 1914.

Etter ein varmsommar visest stor nedsmelting ved at gammel, skitten snø og is kjem fram i fonnene. Da er det verdt å kikke nøye langs fonnkantane, ikkje berre i Oppdalsfjella. Observante fjellvandrarar kan brått få nærkontakt med fjellet si gamle kulturhistorie.

- Litteratur:
Alm, J. 1947: Europeiska armbröstar. Vaabenhistoriske Aarbøger 5, s 105-255.
Farbregd, O. 1972: Pilefunn frå Oppdalsfjella. Miscellanea 5. 155 s.
Farbregd, O. 1983: Snøfonner, pilefunn og dyregraver. DKNVSM Rapport, Serie A 1983:5, s 7-46.
Hofseth, E.H. 1980: Fjellressursenes betydning i yngre jernalders økonomi. AmS Skrifter 5. 76 s.
Hougen, B. 1937: Pilene fra Storhø. Viking bd I, s 197-204.
Kiil, V. 1954: Hornboge og finnboge. Norveg nr 4. 156 s.
Lundholm, K. 1976: Två kompletta pilar från Lappland. Fornvännen 71, s 110-115.
Mølmen, Ø. 1978: Villreinen i Snøhettafeltet.
Sognnes, K. 1977: Jernpilar frå forhistorisk tid. Forsøk på klassifikasjon. Univ. Oldsaksamling. Årbok 1975-76 s 57-66.
Weber, B. 1986: Vesle Hjerkin - en fjellgård(?) med mange ben å stå på. Viking bd 49, s 181-202.
Wegraeus, E. 1973: Pilspetsar under vikingatid. Tor 1972-73

— Ut av isen...

direkte frå bronsealderen...

Han var den store arkeologiske sensasjonen i haust - den 4000 år gamle ismannen frå alpane i Tyrol. På grensa mellom Østerrike og Italia vart han funnen, framsmelta frå ein isbre. Eit framifrå eksempel på kva snø og is kan bevare. Den frysetørka kroppen var kledd i skinn drakt og skinnsko da den kom fram. Mannen hadde med seg bronseøks, steinkniv, ein ransel med nistemått av kjøtt, brød og bær, utstyr til å slå eld med og pil og boge. Det er ikkje usannsynleg at isbrear og snøfonner i Norge også inneheld meir enn tapte jaktpiler og spyd. Foto: NPS etter Vi Menn nr 45 (t v) og NTB (t h)

100 ÅR

siden

PÆLER I MYR - OG GAMLE BILDER

av Kari Støren Binns

I Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers bevarings Aarsberetning for 1891 springer to saker i øynene som på hver sin måte har fornyet aktualitet i dag, 100 år senere. Det ene henspiller på temaet i dette nummeret av SPOR, det andre på en sentral feltaktivitet i vårt distrikt som ble startet opp i år. Så denne gangen tillater vi oss å hente stoffet direkte fra våre brave forjengere.

Kaptein R. Ziegler i Molde var en verdifull mann for fornminnevernet i sitt distrikt. På sine mange undersøkelsesreiser samlet han inn oldsaker og gjorde observasjoner i marka. Ikke minst noterte han ned det han foretok seg. Lossius skriver i årsberetningen: "Af kapteinens med kartrids og tegninger forsynede indberetning skal man her fremheve hans forsøg paa at forklare de saa hyppig i myrer fundne rester af trestøre (staur). Han antager, at de i regelen har været anvendte som fangstmiddel for jagten, navnlig efter hjort. To rader pæle blev med ganske faa mellemrum nedsatte i to konvergerende linier, i hvis skjæringspunkt en grav var anbragt, paa denne maate blev da dyret enten uvilkaarligt eller ved drev tvunget mod fallgruben. I enkelte tilfælde antager kapteinen muligheden af, at disse pæle kan have været brugte som hindringsmiddel eller indhegning mod fiendtligt anfald."

Siden disse ord ble skrevet er det dukket opp ganske mange rester etter denne typen fangstanlegg - trepæler i myr, tilspisset i den nedre enden. Det er enda ikke foretatt noen systematisk sammenstilling av disse funnene. De har utvilsomt en høy alder, da de ofte er å finne under 1-2 m tykk myr, satt ned i den underliggende leiren eller grusen. De pælene som Ziegler observerte, befant seg nær ved og i samme nivå som en mindre røys, som lå under myra og oppå et tynt gruslag over leiren. I dette gruslaget ble det funnet en spydspiss av flint.

Neste punkt i det vi kan lese i årsberetningen for 1891 lyder slik: "Bestyrelsen har ladet tage 11 plader fotografier af forskjellige dele af erkebispergaarden, deraf 6 fra dens ydre og 5 fra de hvælvede rum

og deres malede dekorationer fra omkring 1600. Disse fotografier vil komme i handelen."

Som vel mange vet, ble det i år startet opp omfattende undersøkelser i brann-tomten til Erkebispegården, og det er meningen at disse skal fortsette i ytterligere to sesonger.

Denne begivenheten kan derfor høvelig markeres med en presentasjon av et av de ovenfor nevnte bildene. Hvilke motiv de 6 utendørsbildene viser vet vi dessverre ikke, bortsett fra dette ene som det har lyktes oss å få tak i. Dette viser ikke den delen av Erkebispegården som brant ned. Men tidsspennet bildet vitner om gjør at vi likevel synes det er godt egnet til vårt formål. Det er tatt omtrent fra det stedet steinhuggeriets verksted står idag, og vi ser vestfronten på Domkirken til venstre, med vestre fløy av Erkebispegården i bakgrunnen, forholdsvis uforandret. Som man ser er hele området i forgrunnen, som idag er gruslagt, en kirkegård. Så til deg som vandrer: Du aldri kan vite hva på du setter din fot!

Det kan i stor grad også sies om arkeologene da de startet sine undersø-

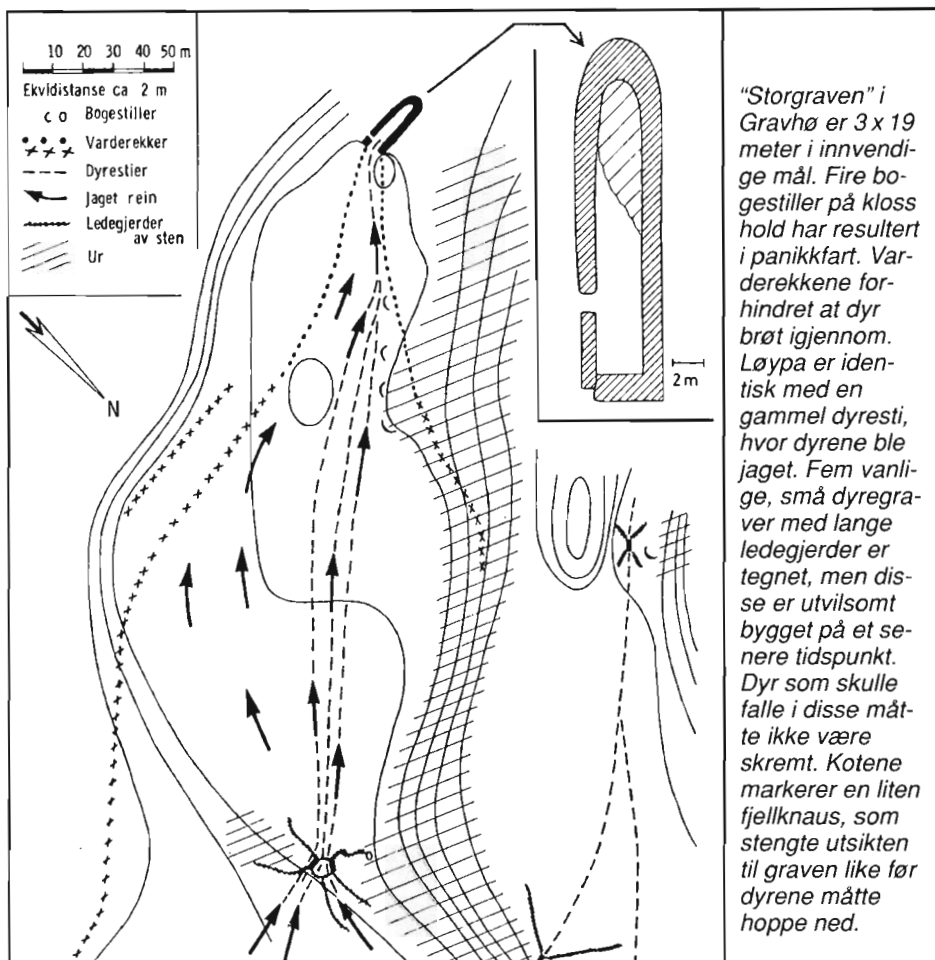
kelser på branntomten. Sommerens graving har gitt rikere resultater enn forventet. Sæbjørg Walaker Nordeide, som leder undersøkelsen, kan fortelle at det er påvist velstratifiserte bebyggelsesrester fra ca 1800 tilbake til tiden før reformasjonen, blant annet velbevarte rester av en bygning fra lensherreperioden (1600-tallet). Det finnes også flere bygningsrester bevart fra erkebisesetetets tid, bl a verkstedsbygninger hvor de har smeltet metall og preget mynt.

Funnmaterialet er overveldende, og omfatter særlig mye glass, keramikk, kritt-piper, mynter og dyrebein fra 1600-tallet, samt store mengder smeltedigler i svært varierende størrelse fra 1500- og 1600-tallet. Blyplombe fra Harderwijk (1400-/tidlig 1500-tall), rester av kalkmalerier (muligens middelalderiske) og senmiddelalderiske lysekroner er andre viktige funn. Funn fra senmiddelalder og stratifiserte funn fra 1600-tallet er uvanlig i bygravninger, og interessant er det også at funnene ikke viser det mangfold av aktiviteter som kommer frem ved vanlige bygravninger. Her har funksjonen vært mer ensidig, og gir et rikt bilde av hvordan livet i de høyere sjikt artet seg her for fire-fem hundre år siden.

FANGST AV REIN I RONDANE

av Edvard K. Barth

Murte dyregraver med ledegjerder i ruseform i norske høyfjell er på verdensbasis enestående. Slike graver finner vi såvidt i deler av Trollheimen, gjennom Dovrefjell, Rondane, Jotunheimen, Sogn til Hardangervidda med utløpere, og kanskje lengst nord i Setesdalen/Ryfylkeheiene. Rondane er et kjerne-ested med sin førsteklasses, skif-rige byggestein.

I Rondane har min kone Sonja og jeg kartlagt henimot 300 graver, som er av den helt typiske konstruksjonen. I tillegg kommer ca 450 andre fangstgroper, som ikke har kileformede ledegjerder. Alle ligger mellom Grimsdalen i nord og Friisveien-Imsdalsområdet i sør. Vi regner Rondane (nord for Muen) for komplett dekket. - I tillegg kommer et ganske stort antall bogestiller og noen massefangstanlegg.

I andre fjell øst for Atnedalen og i Engerdal, Tolga, Femund og Røros-området har vi registrert hundrevis av jordgroper for rein og elg.

Interessen blir vakt

I 1942 la jeg merke til de første dyregravene i Rondane. Det var ca 20 murte graver med ledegjerder. I Rondane har steinene en form som egner seg glimrende til muring. Gropene har opprinnelig vært ca 2 m lange, 60-70 cm brede og henimot 2 m dype. Det falt seg slik at jeg i 1942 tok syv nøyaktige mål av flere av gravene, og i nyere tid har jeg ved et par anledninger kontrollert de samme målene. De har forandret seg relativt lite, men noen få har mennesker fylt igjen.

I høyfjellet har alle gravene ledegjerder av steiner som går ut fra de fire hjørnene i ruseform. Rolig beitende dyr vil følge langs disse lave gjerdene, og når graven var gjort klar til fangst, var fallåpningen dekket med smale trespiler, kvist, lyng og lav. Dyrene ville til slutt over på den andre siden og derved falle ned i graven. Av og til kan man finne rester av dekningspilene nede i bunnmaterialet. Disse kan gi muligheter for datering.

I 1952 møtte jeg den mannen som skulle bety svært mye for min viten om dyregraver og fangst. Det var Gunnar Rudi fra Dovre, nær 80 år gammel. Vi hadde avtalt

Slik ligger "Storgraven". I bakgrunnen Storvatnet med Storvassberget helt til venstre.

Zoologen Edvard K. Barth har, sammen med sin kone Sonja, gjennom et par mannsaldre drevet studier av dyregraver og lett etter spor av ledegjerdene mellom gravene. Selv om han nå er nådd en alder av 78 år driver han fremdeles sine studier av dette uhyre spennende fenomenet. Barth håper å kunne fortsette sine feltstudier i Ringebufjellet, hvor flere interessante oppdrag står for tur. I denne artikkelen gir han leserne et innblikk i en del av det store arbeidet han har nedlagt i Norges høyfjell.

møte i hytta hans, Hornsjøbua. I løpet av dagen viste han meg de mest interessante fangstanleggene han visste om i Gravhø. Først og fremst var det "Storgraven", 19 m lang og ca 3 m bred, med manns-høye steinvegger. Den har ikke vært tildekket. Her har dyrene hatt panikkfart - etter at de var blitt skutt på fra flere bogestiller som ligger få meter fra tilløpsstien. Like foran fallgraven ligger en liten fjellknaus. Denne stengte utsikten til graven, så dyrene ikke så den før de var kloss ved. På grunn av farten måtte de bare hoppe ned i graven, en høydeforskjell på 1,3 m, hvor de ble stukket eller slått i hjel.

Storgraven ligger 1260 moh i sørøstre del av Gravhø og 750 m nordøst for Storvatnet. Ved tilløpet til Storgraven ligger det vanlige dyregraver flere steder. Disse må ha vært i bruk enten før eller etter Storgraven. Ledegjerdene ved de vanlige gravene er så lave at de ikke har spilt noen rolle for skremt rein. Her er det rolig beitede dyr som har ført dyret langs ledegjerdet, eller graven kan ha ligget midt i en vanlig trekkvei.

Fangstanlegg ved Einsethø

Gunnar Rudi snakket mye om "Tøftom", som ligger nordøst for Einsethø 1100 moh, straks nedenfor bilveien innover mot Grimsdalen. Derfra ble det i slutten av forrige århundre kjørt flere hestelass med oppgravde reinknokler til en beinmelfabrikk. Han var klar over at her hadde et fangstfolk hatt tilhold, og tydelige voller fra flere hus lå på Tøftom. Men selve fangstanlegget visste Gunnar Rudi ikke om.

For å få vite mer om dette, må vi gå frem til 1967. Da hadde vi begynt med systematiske årlige registreringer, hvor min kone Sonja alltid deltok. Disse registreringene er opptegnet i detaljerte dagbøker. I 1967 møtte vi tilfeldig en ca 70 år gammel mann, Hans Lindsøhaug, som arbeidet med grusing av Grimsdalsveien. Da han hørte navnet mitt, sa han med en gang at det var noe han ville vise meg et sted oppe på Einsethø. Stedet ligger ca 1200 moh. I 1932 hadde han tatt reinlav der oppe, og gang på gang hadde da rivalen hans støtt bort i små steinhauger eller steinkranser, som var temmelig overgrodde. De lå med få meters mellomrom bortover vidda. Han hadde ikke sett på dette siden 1932, men ofte tenkt på det.

Vi avtalte å møtes året etter, og i 1968 dro flere av oss av sted for å lete. Det tok flere timer å komme på sporet. Men plutselig fant vi det; - med ca 3 meters mellomrom lå det overgrodde steinkranser på rekke bortover. Da vi hadde avansert ca 1,5 km, krysset vi en liten myrstripe, ca 25 m bred. Her ble steinkransene borte, men isteden kunne vi se forsenkninger der stolpene ventelig hadde stått. Med ett oppdaget vi så vidt toppen av en myrfarget stokk nede i ett av hullene - det var bare å trekke den opp. Stokkens lengde var 62 cm, hvorav 33 cm sto nede i myrjord og vann. Begeistringen var stor, og vi fortsatte oppsporingen av steinkransene ca 2750 m sørover Einsethø. - I 1970 døde Hans Lindsøhaug.

På et tidlig tidspunkt sendte jeg en kopi av kartbladet Hjerkinntil fjelloppsynsmann Jan Hageland i Dovre, og jeg ba ham tegne inn de viktigste løypene for våre dagers reintrekk (han visste da ingen ting om det vi hadde funnet). Det viste seg at et av hovedtrekkene var inntegnet nøyaktig midt gjennom rusen og opp til avlivningsplassen. Dette er et av de mange holdepunkter jeg har, hvor dyretrekket ligger på nøyaktig samme sted i dag som for mer enn tusen år siden.

Fra Einsethø har vi til sammen fått ni dateringer, og syv av disse ligger mellom 990 og 1280 e Kr. De resterende to er av en trebit og trekull i en avfallshaug og hustuft på Tøftom. De dateres til omkring 600 - 890 e Kr. Anlegget kan ha vært brukt frem til Svartedauen i 1349, men ikke lenger.

Fangstanlegget har en meget karakteristisk plassering i terrenget. Innspurten er illustrert med en stor modell i Skogbruksmuseet i Elverum. Der sto i 1973 lappfogd Dag Lenvik og fortalte til en av museumspersonalet: "Det er jamen underlig å se, her ligger det et gammelt fangstanlegg på nøyaktig tilsvarende måten som vi den dag i dag setter opp våre innfangningsanlegg for tamrein". Hovedpoenget er den bratte motbakken, som dyrene får like før de oppdager selve innhengningen (avlivningsplassen).

Stokkerester og dateringer

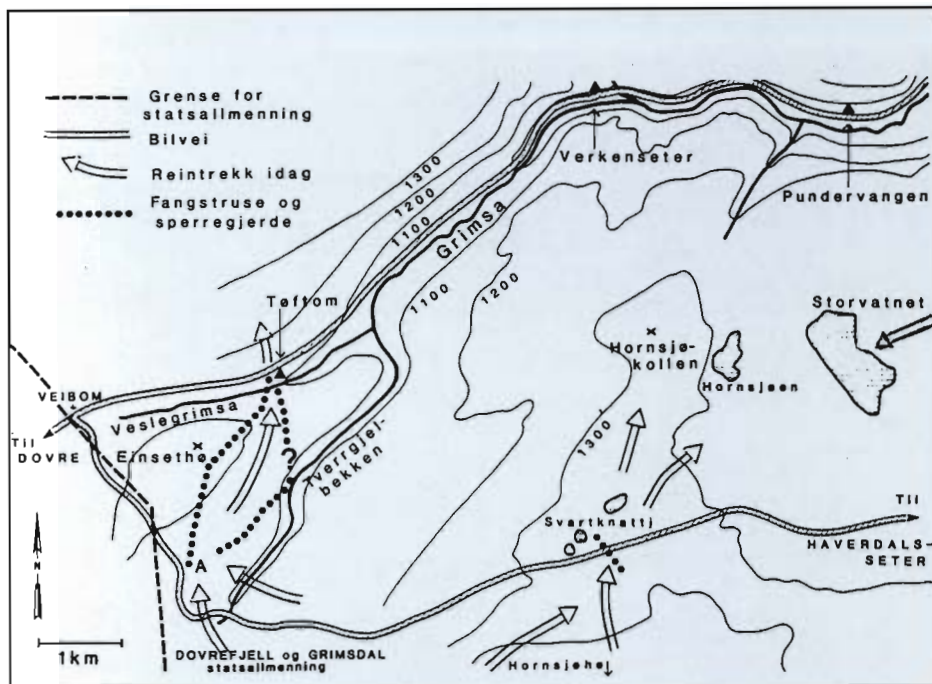
I 1984-86 drev arkeologen Egil Mikkelsen en utgraving på Tøftom og gjorde en lang rekke funn. Alt tyder på en mannsdominert fangstgruppe, som muligens kan ha vært sesongbetont. Det som hittil er fun-

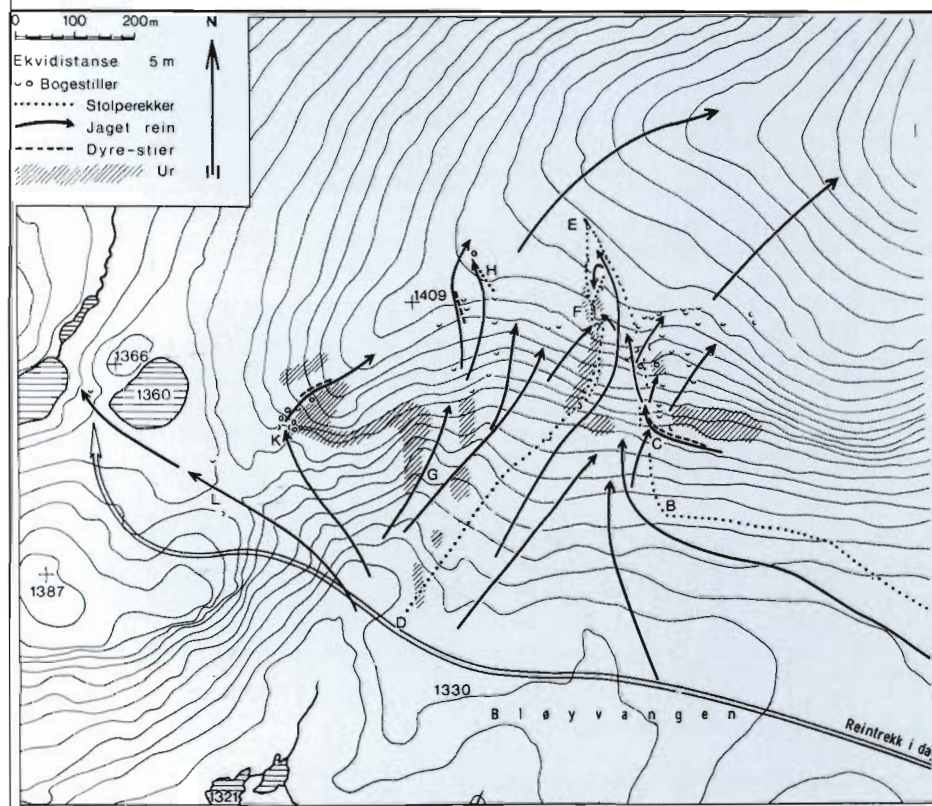
Sonja Barth løfter opp den første stokken, som ble funnet i myra ved Svartknatt-tjønnene.

En av de tre dyregravene som ligger 2 km sør for Rondvassbu. De fire ledegjerdene som går ut fra hvert sitt hjørne av graven sees tydelig. Ut mot venstre "syr" ledegjerdene seg sammen med to graver til, som alle ligger på denne markerte terrassen, hvor reinen hadde sin gamle trekkvei. Bildet er tatt 12. juni 1973. Isen ligger ennå på Rondvatnet. Helt til høyre Storronden, som mot venstre går over i Vinjeronden med Slottet straks bakerfor. Videre faller Svartnut ned mot Rondvatnet. Pyramiden bakerfor er Digerronden.

Oversiktskart av Einsethø til venstre og Svartknatt-tjønnene. Her kan en reinflokk ha kommet over fra Hornsjøhø inn mot det 500 m lange gjerdet. De bøydde sterkt til venstre mot Einsethø - reinen visste at Tverrgjølbecken og Grimsa hadde så bratte sider at de vanskelig kunne komme hverken ned eller opp på nord-siden. Ved Einsethø kom de på en enkel måte over (gjennom fangstanlegget) og opp på nord-siden av Grimsa.

Bløyvangen, 10 km sør for Rondvassbu, hvor reinen har en hovedtrekkvei også i dag. Dyr kunne lett bli skremt og ville da automatisk ta oppover den ganske bratte motbakken. 52 bogestiller fordeler seg ved flere stolperækker. Like ovenfor C er det en åpning i stolperækken, så dyr kunne slippe ut og bli beskytt fra de mange bogestillene som ligger der. Resten av dyr sprang opp mot E og ble skutt på fra flere bogestiller, som lå i selve stolperækken underveis. Noen få dyr kunne snu, men havnet da i avlivingskvea ved F.

net (fra utgraving av bare to av husene) har ikke gitt noe holdepunkt for kvinner og fastboende.

I 1985 gjorde vi et viktig funn ved Svartknatt-tjønnene 5 km øst for fangstrusen på Einsethø. Minda og Ivar Flatum i Dovre satte oss på sporet. Der har det gått et sperregjerde av trestolper, hvor det fremdeles kunne sees små røyser med 3-5 meters mellomrom, som har vært fundament for trestolper. Dette gikk i 500 meters lengde og fikk reinen til å svinge vestover mot åpningen av rusen på Einsethø. Røysene pekte mot et lite myrparti med små dammer. Her siktet jeg inn retningen, og begynte å trække i myra.

Ganske snart ble det plutselig "fast grunn" under støvelen, og det harde og nokså smale underlaget fortsatte i én lengderetning. Her lå det en stolpe under 10-15 cm tykt torvlag. Det lå to stolper til i myra, som lå på samme måten. I tillegg fant vi i samme sikteretning, i nordvestenden på fast mark, et markert hull i bakken. Det var 20 cm bredt og var foret med loddrett nedsatte, små steinheller. Jeg gravde i bunnen og fant markerte trebiter. Dette var rester av stokken, som hadde stått der. Dateringer av de små trebitene falt sammen med de store stukkene: 1170-1270 e Kr og 1180-1270 e Kr. Tidspunktet for disse dateringene ligger i samme periode som de syv stolperestene på Einsethø. Dette tyder på at her har det vært et tett samarbeid for å øke tilgangen på dyr til fangstrusen.

Når reinflokken kommer

Fjelloppsynsmann Jan Hageland har satt et par piler på dagens trekkvei nord for Hornsjøhø. Vi ser at pilene treffer sperregjerdet ved Svartknatt-tjern (uten at han visste om gjerdet). Mens vi sto et stykke fra dette anlegget, fikk vi se en reinflokk på henimot 500 dyr komme nedover fra Hornsjøhø. De første dyrene nærmet seg snart presis mot sperregjerdet, og viste oss meget tydelig hvordan trekket har gått. Her kan det samtidig ses noe om Storstvannet. Vatnet ble i 1960 oppdemt noen meter. Etter dette har Jan Hageland sett flere ganger (og jeg én gang) at en reinflokk har kommet ned fra Gravhø, og omtrent midt på vatnet har dyrene lagt på svøm tvers over og fortsatt sørvestover nord for Storstvassberget. Før 1960 nådde ikke Storstvannet lenger sør enn dette, og reinen kunne vasse i sivområdet tvers over. Gjennom uminnelige tider har reinen vært vant til å krysse der, og dette har den fortsatt med selv om dyrene nå må legge på svøm.

Underlig anlegg i Verkiltdalsbotn

Ved mitt første møte med Gunnar Rudi i 1952, ble jeg også gjort oppmerksom på det underlige storanlegget i Verkiltdalsbotn i hjertet av Rondane. I 1953 dro jeg

dit inn i følge med Jørn Blæsterdalen fra Atnedalen, han var da 64 år. Her ligger det en 15 m lang fangstbås inn mot en diger steinblokk. Dyr som har vært inne i den 4 km dype botnen, er blitt jaget ut, og beskytt fra 21 bogestiller som begynner 240 m innenfor fangstbåsen. Utløpet vender rett mot nord langs bekken. På vestsiden av bekken, 160 m innenfor fangstbåsen, begynner en solid varderekke, delvis med tydelige hull til stolper i midten. Disse vardene er 1,2-1,5 m i diameter og 0,5-0,6 m høye.

Det har ikke vært mulig å finne noe daterbart i dette anlegget. Imidlertid ligger det en interessant heller 50-75 m nordøst for fangstbåsen. Den ligger på flat og nokså grønn bakke nær kanten av en stigende, stor ur mot nordøst. Her ble det gravd i 1967 og vi fant to markerte humuslag. Det nederste laget lå 23 cm under overflaten med en tykkelse på 10 cm eller mer. Her stoppet vi gravingen. Først vinteren 1985-86 ble prøven datert til 550-370 f Kr. Dette er den eldste ¹⁴C-datering vi har fra Rondane, og jeg synes at det burde mane til en fortsatt graving under denne helleren, 1240 moh.

Bløyvangen

Ca 10 km sør for Rondvassbu oppdaget jeg i 1974 en ny rekke med små stolpefester. Det var på Bløyvangen, hvor jeg la merke til disse røysene med 3-4 meters mellomrom. Bløyvangen er en flate på bortimot 1 km², og jeg var nå i nordre parti, 1340 moh. Jeg visste at Bløyvangen var et kjent og mye brukt område for rein.

Det ble bare tid til to korte besøk der det året. Men i 1975 fikk jeg mobilisert en hel gruppe interesserte fra Skogbruksmuseet og Hamar. Det ble da registrert 56 bogestiller, og dessuten en ruse, hvor den lengste armen med små røyser var ca 1250 m lang. Midlere avstand mellom røysene var 3,3 m. Her var det også det samme prinsippet, en ganske bratt motbakke, som på toppen nokså plutselig flater ut, og her ligger avlivningsplassen. Skremt rein prøver alltid å løpe oppover, og her siktet antakelig dyrene helt opp mot toppen av Skjærlifjell.

Hvordan dyrene ble avlivet, vil i dette tilfelle alltid være en hypotese. Antagelig er det her blitt bygd en solid, stor kve av trestolper. Den har som utgangspunkt hatt den steinlagte, lave låvebroen, som kan ha vært fundamentet for en høyere låvebro.

Det finnes ikke en flekk med myr noe sted, bare stein med gress, lav og lyng. Og der hvor avlivningsplassen må ha vært, er det flatt fjell delvis uten vegetasjon. Imidlertid identifiserte vi en avlivningsplass til, hvor noen dyr kunne returnere og bli fanget opp av en ny ruse. I det ene hjørnet av denne var det så pass med jord at det var mulig å spa seg ned ca 20 cm og lage en profil. Fra 10-17 cm ned var det et nokså svart humuslag, her

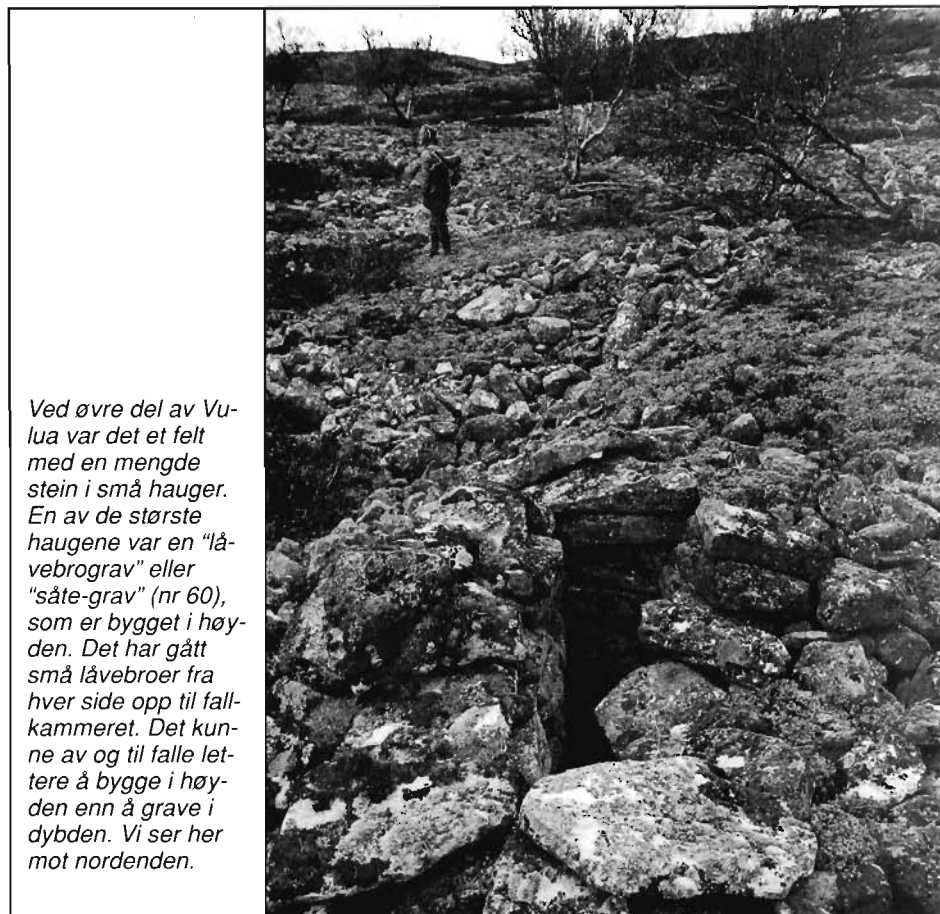
Her har kunstneren Jostein Nysæther tegnet en jaget reinflokk, idet den hopper ned i avlivingskvea som er tømret opp på det flate fjellet. Vi ser at han har forlenget stolpene fra rusen, og en låvebro av tre er lagt opp på en steinbro.

ble det tatt en kullprøve. I flere år har jeg vært i tvil om det lot seg gjøre å få en ¹⁴C-datering av dette. Men en analyse av kullstoffinnholdet ga 4,1 % karbon, som ga 5,7 g kull til datering. Prøven viste 110-340 e Kr. Dette er den eneste dateringen i dette anlegget.

Dateringene fra Vuludalen

En mils vei øst-nordøst for Bløyvangen

ligger Søndre Vulutjønn. Langs utløpselva, ca 7 km videre mot øst, går det her en nokså sammenhengende rekke av dyregraver - 150 stykker til sammen. De fleste av dem er i dag formet som runde eller litt ovale jordgroper. De øverste ligger i snauffjell, men nedover langs elva er det bjørkeskog, og aller nederst spredte furutrær. Her regner vi med at sør- og nordgående rein har møtt et nokså sammenhengende stengsel. Alle dagens hoved-

Ved øvre del av Vulua var det et felt med en mengde stein i små hauger. En av de største haugene var en "låvebrograv" eller "såte-grav" (nr 60), som er bygget i høyden. Det har gått små låvebroer fra hver side opp til fallkammeret. Det kunne av og til falle lettere å bygge i høyden enn å grave i dybden. Vi ser her mot nordenden.

Vuludalen grav nr 533 er identisk med røysa til venstre for einerbusken. Foran eineren ser vi et parti av den ringvol-len som er kastet opp rundt graven. Litt til høyre for mid-ten av vollen står en liten spade, som markerer hvor jeg tre år tidligere grav-de et snitt ned i vol-len.

Grav 533. Snittet er gravd ca 23 cm ned, og her ligger det atskillig med kullbiter (av bjørk). I vollen dekket de en bredde på 60-70 cm, og under kul-let var det lys kvabb. Lenger nedover i vollkanten fantes det ikke kull.

Vuludalen grav nr 582. Meget pen, murt grav, men uten synlige ledegjer-der. Vi ser til høyre en spade som står i vann. Det har tatt litt tid før foto-grafering, og da hadde vannet seget inn. Her hadde jeg gravet vel 40 cm ned og funnet et beksvart humuslag. Både tre og trekull bevares best hvis det ligger fuktig.

trekkveier krysser denne dalen. Vi har gjennom mange år utvidet vår viten om anleggene i Vuludalen, og foreløpig er det tatt tre dateringer herfra.

Grav nr 533 er en kombinasjon av steinmuring og jord, slik som vi finner i flere av Vuludalsgravene. (Alle graver i Rondane-feltet er nummerert etter hvert som de er funnet.) Det har opprinnelig vært jord helt til bunns i gropa. Den er kastet opp og danner en voll omkring gropa. Det har vært lett tilgang på god byggestein, og hele gropa er kledd og stivet opp med blokker. Jeg tok et snitt i vollen og var straks heldig. I bunnen av vollen lå det fine, små trekullbiter og et humuslag som var ca 2 cm tykt. Kullet viste seg å være av bjørk, og en datering viste 340-530 e Kr. Omkring år 400 må gropa ha blitt oppspadd.

Dette var i 1980, og i 1981 kom neste datering, som skrev seg fra bunnlaget i en fint murt dyregrav (nr 582). Noen få slike finnes i Vuludalen, men de har praktisk talt ingen vanlige, synlige ledegjerder. Vi går ut fra at det her kan ha stått stengsler mellom dyregravene, kanskje i form av stående skog som er blitt tynnet ut og bare halvveis felt et stykke opp på stammen, slik at den er blitt formet som et gjerde (en hafelle). Vi kan regne med en høyere skoggrense under denne fangsten. Fangstgrav nr 582 var 1,4 m dyp, og 40 cm ned gjennom lys sand kom det plutselig et beksvart humuslag, ca 2 cm tykt. Her begynte det å piple inn vann, men jeg klarte å holde det unna, og på 1,85 meters dyp dukket det opp en hard grusbunn. Det ble tatt ut prøver av svartjordlaget, som til dels besto av flortynne restflak av de spilene som var blitt brukt til dekningsmateriale. Dette funnet var en-tydig for siste bruksfase, og dateringen viste 1260-1380 e Kr. Vi må kunne anta at

det var Svartedauen i 1349 som ble slutten på bruken av denne dyregraven - et lignende forhold som har kommet til syne fra flere dateringer i selve Rondane.

Den tredje dateringen ble utført i 1982, og var fra en murt såtegrav, hvor en mengde steiner i det omliggende terrenget ved øvre Vulua har blitt brukt til å mure opp flere graver ganske høyt over bakkenivået. Her fikk jeg løftet opp steinene i den ene enden, slik at jeg (med bena opp og hodet ned) klarte å grave meg nedover i nord-enden. Bunnen i dag lå 1,5-1,6 m ned, og ved å grave 20 cm videre støtte jeg på utpreget svartjord på 1,75-1,8 m. Under dette laget var det lys, hard grus. Denne prøven ga en datering på 110-430 e Kr. Dette viser at denne såtegraven må ha gått ut av bruk ca 1000 år før grav nr 582. Det synes altså som om den lange rekken av dyregraver i Vuludalen må ha vært i bruk til høyst ulike tider. Dette er også rimelig ut fra forskjellen i utseende som gravene har.

Alle dateringer i dette arbeidet er utført ved NAVF's laboratorium for radiologisk datering ved NTH i Trondheim.

Litteratur:

- 1971. Norges Nasjonalparker. Rondane, Oslo.
- 1977. Anlegg for massefangst av villrein i Rondane. Årb. 8. Norsk Skogbruksmuseum, Elverum.
- 1979. Fangstgraver for rein i Rondane og andre fjell Fortiden i søkelyset. Trondheim.
- 1982. Metoder for fangst av villrein i Sør-Norge i gammel tid. Tromsø nr 1, Tromsø.
- 1983. Spor etter fortidens veidefolk. Rondane. Gyl-dendal.
- 1986. Gammel fangst av rein i Grimsdalen i Dovre. Statsskog 22,4.
- 1989. Fangsthistoriske rapporter. Årb. 12. Norsk Skogbruksmuseum, Elverum.

NYE FUNN

Kristine Johansen:

GAMMELT FUNN FREM I LYSET

“Goddag, jeg forstår at dere er interessert i flint!” - Dette kunne vel vanskelig benektes, der fire hoder øyeblikket før hadde vært ivrig vendt mot den grå sanden på jakt etter nettopp dette forlokkende materialet. - “Jo, jeg har nemlig en hel kasse på loftet full av det. Ikke vet jeg hvor gammelt det er, men dere har kanskje lyst til å ta en nærmere titt?”

Dette var en av mange hyggelige henvendelser Vitenskapsmuseets representanter fikk mens de gravde en steinalderboplass ved Tøvika på Averøya sist sommer. Mange av øyas beboere hadde tatt med seg ting de hadde funnet, og som de gjerne ville vite hva var. Men det skal nok innrømmes - uten forkleinelse for alle de andre - det var nok ingen som hadde så mye interessant i kassen sin som Arvid Mjønnes fra Henda. Over 10 kilo flint fra ett og samme sted hadde han å vise frem. Flinten var oppsamlet hovedsakelig i 1920-årene, mens noe var funnet i begynnelsen av 1960-årene av familien Karlsen på småbruket Hennen i forbindelse med graving av dreneringsgrøfter. Langt nede, under nesten en meter med myr og torv, støtte de på grus og sand. Det var her de fant flinten som var bearbeidet av mennesker for mer enn 9000 år siden. En utrolig god observasjonsevne må de ha hatt, for de fikk med seg nærmere 1000 flintgjenstander. Endel av dette var store flintavslag på 12-15 cm, mens andre bare var små stykker på under 1 cm, ja helt ned til 3-4 mm.

Averøya er ikke noe ukjent sted i steinaldersammenheng. Velkjent for mange er vel den karakteristiske Bremsneshatten med Bremsneshula og alle boplassene omkring denne. Nordmøre var et av de områder i landet som tidligst ble isfritt etter siste istid. Rik tilgang på ressurser, ikke minst fra havet, ga gode levevilkår her tidligere enn mange andre steder. Derfor forundret det oss ikke at det nettopp her nok en gang dukket opp en boplass fra den tidligste bosetningsperioden.

Hvordan kan vi så vite at flintgjenstandene i kassen virkelig er 9-10 000 år gamle? Har vi ikke latt oss lure til å tro at boplassen lå ved datidens strand, som lå ca 40 meter høyere enn dagens? Det finnes jo alltid en mulighet for at boplassene ikke nødvendigvis hadde fysisk nærhet til havet og stranden. - Men strandlinjer er ikke vår eneste metode for å datere steinalderboplasser. Alle arkeologiske funn settes inn i en kronologisk sammenheng ved å studere redskapstyper eller produksjonsmetoder. Det er først når funnene fra en boplass i kystsonen er datert både ved gjenstandsanalyse og ved studie av boplassens beliggenhet i forhold til havnivået i perioden, at man kan si om boplassen har vært strandbundet eller ikke.

Funnene fra Henda inneholder et rikelig utvalg av gjenstander som gjør det mulig å datere boplassen uavhengig av strandlinjediagrammer. Her er flere redskapstyper representert, slik som skrapere, stikler og mikrolitter, ulike typer pilespisser - både eneggete og tangepiler. Det kanskje mest bemerkelsesverdige funnet er likevel en pilespiss i magnumformat. Hele 12 cm lang er den og den bør vel helst gå under betegnelsen spydspiss. Det synes ikke som om den har vært brukt som spydspiss - den har ikke noen skader i spissen som ville vært en naturlig følge av dette. Hvorfor den ikke er blitt brukt, er vanskelig å si, men det er

lite sannsynlig at noen har mistet den og ikke funnet den igjen, størrelsen tatt i betraktning.

Blant redskapene fantes også to økser, en skiveøks og en kjerneøks. Dette er redskaper som settes i sammenheng med den eldste fasen av steinalderen, perioden 9-10 000 før nåtid. De øvrige funnene, og da særlig pilespissene, peker også mot en slik datering. Men hvordan er det så med produksjonsmetodene? Stemmer de overens med læreboka? I så fall skulle det være en rik representasjon av restproduktet - flintkjerne av to spesielle typer. Den ene er kjerne som det bare er slått avslag fra på en side - og da fra to motstående flatér - og den andre er flersidige kjerne der avslagene ikke er slått fra noen bestemt flate på flintkjernen. Og ganske riktig, begge typene finnes det mange av. Så kan vi altså fastslå: dette er et materiale som er eldre enn 9000 år.

En vakker dag for mer enn 9000 år siden bestemte menneskene på den lille, lune stranden ved Tøvika, med den vakre utsikten mot Bremsneshatten, at tiden var inne for å dra videre. Bak seg etterlot de en mengde avfall fra redskapsproduksjonen, sammen med redskaper som var utbrukt, mistet eller feillaget. Over dette vokste så myra seg til, og gjenstandene fikk ligge i fred helt til behovet for mer åkermark medførte graving som avslørte myras gamle hemmelighet.

Et lite utvalg av de mange funnene fra Hennen. Til venstre sees spydspissen og ved siden av den seks pilespisser. Til høyre en ensidig kjerne (øverst) og en kjerneøks. Foto: P.E. Fredriksen

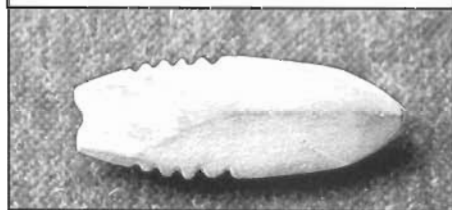

NOMADISKE PIONERER

av Per Jordhøy

Skaftet av en skiferkniv fra yngre steinalder. Skaftet er utformet som hodet på en rein og er tunnet like ved et av de sentrale reinstrekkene vest for Snøhetta. Foto: Per Jordhøy, Biofoto

Pilespiss av skifer. Foto: P. Jordhøy, Biofoto

Reinen, selve symbolet på den nøysomme høyfjellsfaunaen, blir i stadig større grad fortrent av det moderne mennesket. For den som kjenner reinens historie i Norden, er det med stigende bekymring en registrerer hvordan denne urinnvåneren stadig må vike for menneskets forbrukerorienterte virksomhet.

I tidsperspektiv

Det er ikke enkelt å danne seg et bilde av reinens betydning i nordisk bosetningshistorie opp gjennom tidene. At den har vært en overordnet ressurs i 9000 år, er på en måte bare godtatt, uten at vi tenker særlig mer over det. I tidsperspektiv er dette et ufattelig tidsrom hvor "moderne tid" utgjør et forsvinnende lite øyeblikk. Gjennom flere hundre generasjoner har våre forfedres sameksistens med reinen foregått på naturens egne premisser.

Fortiden gjenoppdages

Mange mennesker føler heldigvis en sterk forankring i vår forhistorie og den gamle fangstkulturen. Av denne og andre grunner, blir våre forfedres kultur etter-

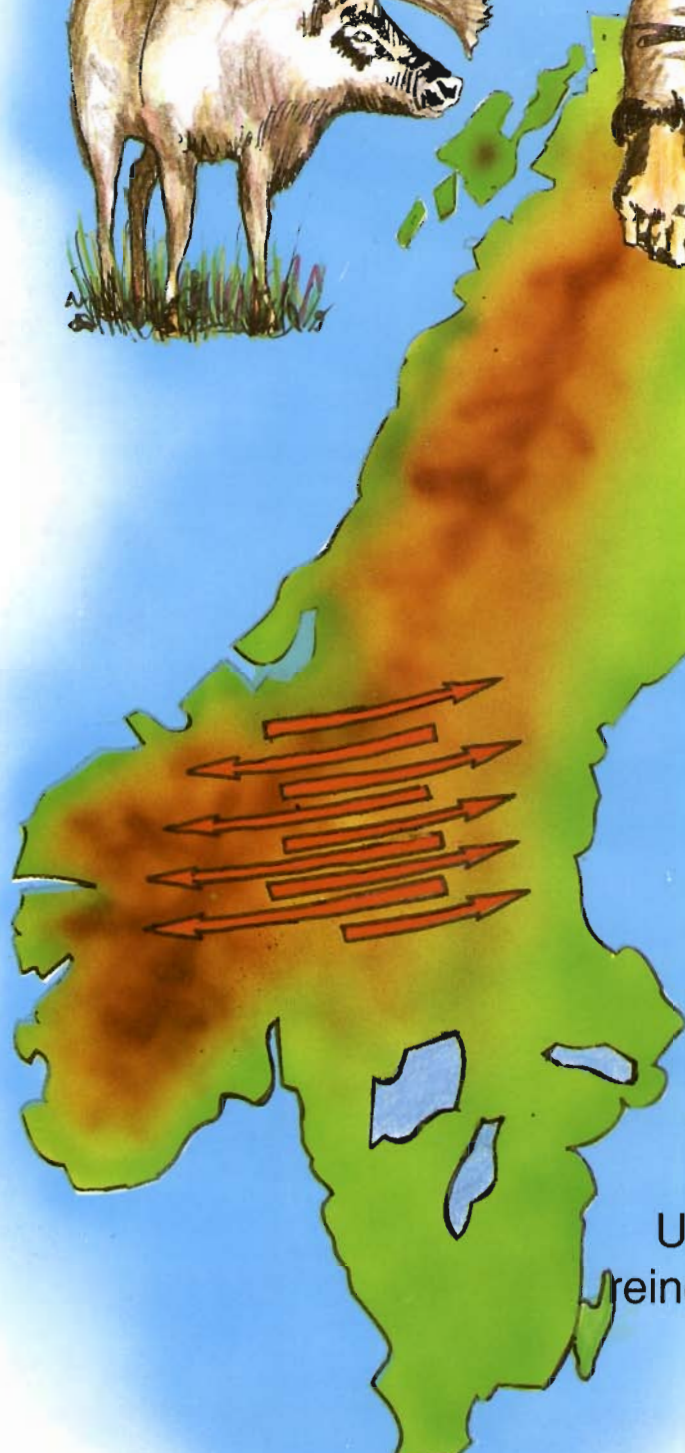
hvert rekonstruert, og en for oss ny kunnskap blir tilgjengelig. Gjenoppdagingen av de lange rekkene med dyregraver på Dovrefjell og videre nordover er et eksempel på dette. Disse fangstsystemene forteller oss blant annet om hvilket omfang reinstrekket har hatt i tidligere tider, både i antall og distanse. Det viser at reinens frie vandring trolig har strukket seg tvers over den skandinaviske halvøya - fra sommerbeiteområder i vest-norske kystfjell til vinterbeiter langt inne i Sverige. Vandringsmønsteret kan utmerket godt ha lignet på det vi i dag finner hos den nord-amerikanske *caribouen*.

Kontrastenes tid

Dagens isolerte "øybestander" i sør-norske fjell står i sterk kontrast til det bildet som fangstsystemene og andre jaktrelaterte fortidsfunn er med på å avdekke. Disse isolerte øybestandene er et resultat av menneskeskapte barrierer og andre påvirkninger i moderne tid. Bæreevnen er følgelig redusert dramatisk for reinen i sin helhet i vårt land. På Dovrefjell ligger Europaveien, jernbanen og rekkene med fangstgraver side om side og forteller sitt tydelige språk - i tidsperspektiv en foruroligende utvikling for fjellets nomadiske pionerer.

For 9-10 000 år siden fulgte reinen iskanten nordover i Skandinavia og skapte grunnlaget for de første bosetninger. Vi bør derfor føle et spesielt ansvar for dens videre skjebne. Foto: Per Jordhøy, Biofoto

Reinen og veidemannen —
symbol på fortidens
veltilpassede sameksistens i
fjellnaturen.
Uten vår tids hindringer kunne
reinen vandre fritt tvers over den
Skandinaviske halvøya.

FANGST I FIPLIN

- ei nordnorsk fjellbygd

av Jostein Lorås

Fiplingdalen ligg ved foten av det massive Børgefjellet i Grane på indre Helgeland. Steinalderfunn vitnar om ressursutnytting i området frå gamal tid. Her ligg fleire dyregraver som fortel om storviltfangst. I kommunen fins elles fleire elggraver spredt rundt i terrenget, og ei av dei er nyleg tidfesta og synes truleg å ha vorte nytta siste gongen kring 750 e Kr. Innpå tusen år seinare kom dei fyrste jordbrukarane til Fiplingdalen. Elgen var då mellombels forsvunne, men stadnamn med førsteleddet "bjør-" fortel at det fanst bever i dalføret. Dei store urskogane hyste mellom anna og ekorn og mår. Dei rike viltressursane var verdfulle bytemiddel for nyriddarane, og gav høve til skinnlilverknad og variasjon i kosthaldet. Slik hadde også samane i uminnlege tider nytta ressursane i området. Viltfangsten varte gjennom heile perioden til det ebba ut i 1970-åra. Og seinast i 1979 leverte ein gardbrukar meir enn 100 ryper for sal. Då var ein urgamal og kan hende samanhengande historisk tradisjon i dalføret ført til ende.

Tida mellom dei to siste verdskrigane skil seg ut som ein interessant periode. Gjennom intervju med alle nålevande gardbrukarar i dalen har ein fått eit innblikk i tilhøve som vedgjekk fangsten i området den gongen. Berre i liten monn finst skriftlege kjelder om fangst i Fiplingdal. Men desse kjeldene kan gi eit innblikk i korleis viltressursane vart utnytta langt attende i tid. Vi veit at gardar som låg milevis unna, bruka dei store Fiplingvatna som matkammer. Dei bygde naust og hadde båt og garn stasjonert ved vatna alt på slutten av 1700-talet.

Omfang og fangstmetodar

Fyrst på trettitalet var alle hushald i Fiplingdal framleis knytta til gardar, og jakt og fangst var ein viktig leveveg. Meir enn to tredelar av brukarane henta utkome frå slik verksemd. Nokre dreiv fangst som einaste vinternæring, medan fleirtalet kombinerte verksemda med skogsarbeid.

Fjell- og lirype utgjorde den viktigaste fangsten, men storfugl, orrfugl og hare

vart og fanga. Bruken av snare ga størst utkome. Ein dreiv spilljakt og toppjakt etter dei store hønsfuglane, særleg snaring av rype, ein fangst som i gode år kunne gje eit rikt utbyte. Fangstsesongen tok til 10. september og varte til midten av mars. Men det var fyrst i november/desember at snarefangsten verkeleg vart viktig, alt avhengig av snøtilhøva. Dei ivrigaste kunne ha tilsyn med 3-400 snarar på ein gong, men fleirtalet dreiv likevel meir beskjedent og hadde 50-150. Dei som dreiv mest aktivt var brukarar som budde lageleg til i bjørkeskoglier øvst i dalføret. Dette var heilt naturleg, for snaring er ein passiv fangstmetode som helst krev dagleg tilsyn. Likevel krevde den lite av tid i høve til regulær jakt med gevær. Men som regel dreiv brukaren ein kombinasjon av jakt og fangst. Haustjakt med hagle etter lirype var foreløpig ingen tradisjon hos bygdefolket. Og dei fyrste turistane i dalen som dreiv denne jaktforma med faglehundar, kom ikkje før på 1920-talet.

Andre jaktbare artar var raudrev, ekorn, røyskatt og mår, som alle ga ettertrakta skinnvarer. Fangstmetodane var mange. Røyskatt vart fanga i primitive feller, såkalla fallstokkar, som fullt ut kunne lagast av stein og trevirke som fanst på fangstplassen. Fallstokken har ein enkel konstruksjon, og metoden går truleg attende til dei eldste tider. Ekorn vart derimot skoten med finkalibra rifle. Revefangsten vart utført med regulær jakt - ein rekte det ferske sporet tidleg om morgonen, lista seg innpå når reven låg og sov i dagleiet og skaut han der. Men han vart og felt under gluggjakt. Då la ein ut åte ved fjøset mens ein låg og venta på han om natta. Reven vart og teken med gift og feller.

Det hende at det vart jakta på dei store rovdyra, slik som ulv, jerv, gaupe og bjørn. Men i 1932 vart fotsakser og bruk av gift forbode ved lov. Likevel vart det i kommunen fem år seinare vedteke å gi dispensasjon frå forbodet. Det tyder på at bestandane av dei store rovdyra var relativt store, at dei hadde gjort skade på rein og småfe og vorte oppfatta som ein trussel i tida. Same året som dispensasjonen galdt, heldt 17 ulvar i flokk til i Børgefjell. Og kan hende var det nettopp dette som var bakgrunnen for særlyvvet? Men likevel vart det jakta berre sporadisk etter dei store rovdyra. Dette kan ikkje seiast å ha hatt nokon vesentleg økonomisk verdi, sjøl om skotpremien i denne tida iallfall var 50 kroner pr dyr. Rovfuglbestanden

I Børgefjellområdet vart såkalla riskåter bygd for fangst av rovfugl. Forlate byttedyr vart før eller seinare henta av fuglen. I mellomtida vart ein risgarde av høge, kraftige busker sett opp rundt byttet. Buskene vart reiste på skrå innover slik at det var umogeleg å nå byttet frå lufta. Men nedst i risgarden førde to opningar inn på kvar side, og her var det festa solide snarestrenger som strupa fuglen.

GDALLEN

var også livskraftig og skotpremiane ga inntekter. Fotsakser på pæler og vardar og oppsetting av såkalla riskåter var effektive metodar for denne fangsten.

Retten til å felle storvilt som elg var halde unna brukarane, til og med då ein gjekk over til sjøleige i 1926 - då staten selde dei små bruka, og leilendingsvesenet vart avskaffa. Fyrst i trettiåra vart elgjakt likevel lovleg på eit vis, men berre på einskilte gardar, og då skulle skogforvaltaren ha eit lår av dyret som vederlag. Dei strenge reglane for å kunne felle elgen avla fram krypskyting, kan hende og i nokså regelmessig omfang på nokre av gardane. Ei historie frå ei anna fjellbygd i kommunen tyder på at det hende det vart drive snikfangst:

"Som matauke var elgen viktig, men den måtte tas i all hemmelighet, slik at ikke myndighetene fikk nyss om det. Vi så det slett ikke som noen synd, om vi skjøt en elg når det var behov for det".

Elgen gjev som kjend store mengder kjøt pr dyr, og representerte difor eit naturleg tilskot til kosten i ei bygd som framleis var sterkt prega av sjølforsyning grunna på lokale ressursar.

Prisar og omsetnad

I tjuetåra var prisane på viltskinn dei høgste i heile mellomkrigstida. Eit mårskinn vart lokalt betalt med opp mot 250 kroner for mørke eksemplarer, eit reveskinn mellom 50 og 80 kroner, medan ekorn og røyskatt var verdtt opp mot fem og ti kroner stykket. Men fram mot 1930 og nokre år utover gjekk skinnprisane dramatisk ned. Likevel var fangst enno lønsamt. Eit alminneleg bra reveskinn svara til minst ei veker innsats i tømmerkogen, og var grovt rekna verdtt ein firedel av salssummen på ei kvige. Ekornskinn var no redusert i verdi til omlag ein tidel av prisane på tjuetalet, medan prisane på ryper synte ein motsett tendens. Dei vart betalte noko betre fyrst på trettitalet enn tidlegare. Men blod på fjørdrakta minska prisen pr fugl med fem til ti øre. Stykkprisen var nå komen opp i 50-60 øre, mot før omlag 35 øre, alt etter kvar brukaren leverte fangsten. Behovet for kontantar var utømmelig i denne tida, men samvirkelaga såg helst at varer vart tekne i byte for villett. Her kunne nok fleire kome i konflikt med eigne prinsipp. Som kooperatørar ville dei gjerne omsetje fangsten nettopp på samvirkelaget, men trongen til reine pengar

I gamal tid var det rike viltressursar i Fiplingdal. Først i 1970-åra forsvann fangsten som næring. Foto: J. Lorås

tvang mange istaden til å selje til næraste handelsmann.

Kor store fangstar kunne brukarane ta?

Vi har få opplysningar om dette, men 1927 ser ut til å ha vore eit svært godt rypeår, truleg det beste i manns minne. Frå ein av gardane vart det levert 900 ryper i eitt lass til handelsmannen. Same året fanga denne brukaren heile 78 fuglar i snarer i løpet av berre ei natt. Dette var naturlegvis rekordfangstar og er ikkje representativt for eit gjennomsnitt. Like fullt vitnar dei om store muligheter i gode år for dei mest aktive fangstmennene.

Måren vart freda i 1930 av di bestanden på det næraste var utrydda. Over heile landet hadde måren då vore svært ettertrakta i mange år på grunn av dei gode skinnprisane. Jegerane slo seg i lag og kunne fylgje eit mårspor i dagevis for å felle han. Truleg ser vi i dette den stadig veksande pengeøkonomien som vinn fram. På statsland hadde mange brukarar nett vorte sjøleigarar, og behovet for kontantar auka sterkt for å kunne betale ned låna. Folk i fjellbygdene fann nye nisjer å satse på. Samstundes vart marknaden for omsetjing av skinnvarer stendig større. Vi veit og at arbeidsløysa var stor i mellomkrigstida og fattigdomen i framvekst. Timebetalinga var jamt låg, særleg for skogsarbeid som for fiplingdalingane var den einaste vegen til reine pengar ved sida av fangst.

Kvar tok dei store viltmengdene vegen?

Lokale handelsmenn tok hand om huder, skinn og fugl og eksporterte dette sørover, gjerne til utlandet. Fortenesta var høg, særleg på skinn og huder. Kor stor avanse var det på slike naturalier i tida rundt 1930? Vi kan bruke ekornskinn som døme. Tabellen nedafør viser prosentvis avanse på ekornskinn 1929-1932:

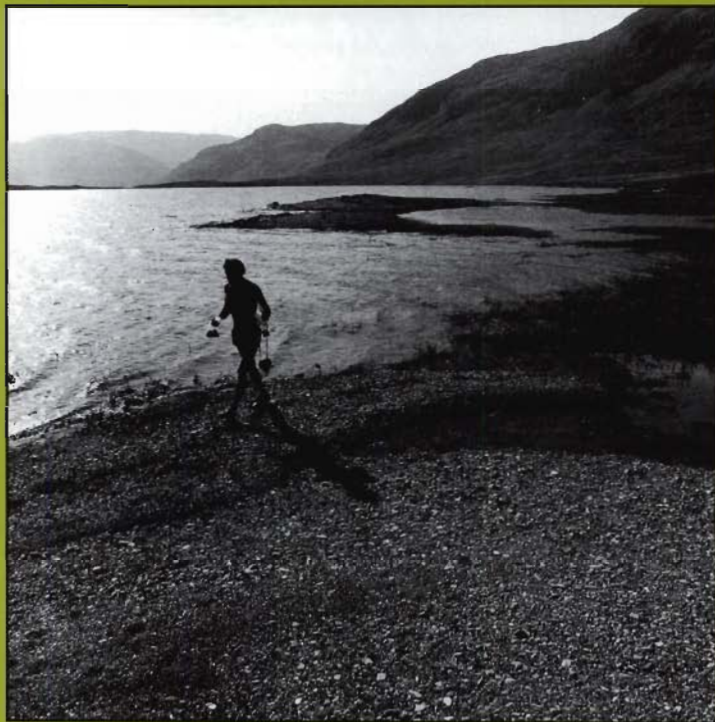
År	Innkjøpspris	Gj.snittleg eksportpris fra Norge	Avanse i %
1929	35-40 øre	kr 1,79	377
1930	30-35 "	" 0,77	137
1931	35-50 "	" 0,89	109
1932	40-34 "	" 0,85	100
1933	50-60 "	" 0,83	51
Gj.snitt42 øre		kr 1,03	145

Ekornskinn ga enno i tida 1929-1933 god fortенeste for dei lokale handelsmennene, og det på trass av det sterke prisetallet på slike varer. Fraktutgifter og anna omkostnader var berre nokre få øre pr skinn. Difor vart den reine fortенesta i perioden minst det doble av innkjøpsprisen. Men også reisande oppkjøparar såg her store verdier - og dei hadde dei rette kontakta. Ein tidlegare handelsreisande i trakten fortel: "I 20-årene tok jeg imot mye ryper og solgte videre til hoteller og kjøpmenn lenger sørpå. Jeg sendte også ryper til auksjoner i Manchester i England og til den store viltauksjonen som jeg selv hadde opplevd på nært hold i Hamburg da jeg studerte der. For en ryper kunne jeg få opp til 75 øre".

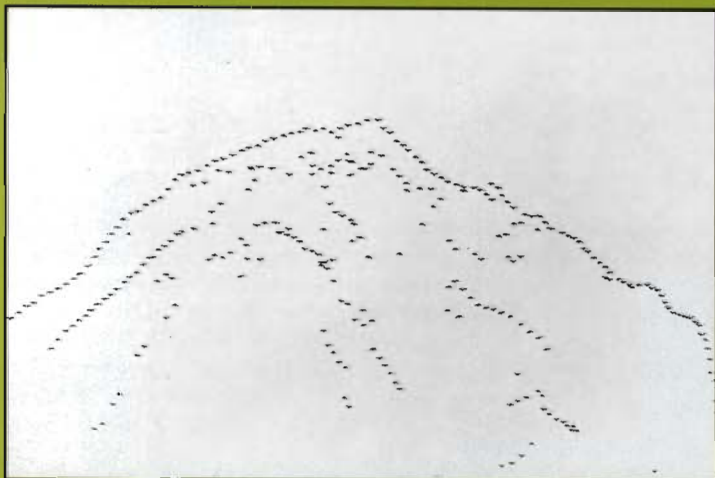
Ute i Europa endte snarefanga ryper sin lagnad som delikatesser hos det sofistikerte borgarskap, som og kunne kle seg i vakker, vinterfarga ekornpels. Men no var det ikkje noko nytt at nordnorske naturalia tok lange vegar. Tørrfisk, molter, pels og vilt hadde vore ettertrakta varer på kontinentet sidan vikingtida. Og alt i jarnalderen var handelsvegar mot sør oppretta. Men kan hende var bytetilhøvet mellom leverandør og mottakar meir likeverdig på den tida?

Litteratur:
Anton Bustadmos dagbøker 1927-35. Upublisert
Elsvatn, L. 1988: Sørsamer forteller. Mosjøen
Enge, F. 1988: En handelsreisendes liv. Oslo
Jacobsen, K. 1975: Vefsn Bygdebok, bind 2. Mosjøen
Lorås, J.: Fjellbygda Fiplingdal i Grane. Næringstilpasning ca 1930-1970. Hovedoppgave i historie.
Minnemateriale. Upublisert
Norsk Jeger- og Fiskeriforenings tidsskrift 1926-1935. Oslo

De fleste landdyr er raskere enn mennesket. Både hest, hjort, rein, elg og rådyr springer fra oss som ingen ting. Dyrene som lever i sjøen eller i luften får vi aldri fingrene i, ettersom vi ikke kan oppholde oss under vann eller løfte oss fra marken. De fleste dyr har også skarpere sanser enn mennesket. Dermed oppdager de oss før vi oppdager dem. Uten hjelpemidler til fangsten har vi derfor ingen mulighet til å skaffe oss kjøtt.

Menneskenes hovedjobb gjennom hele livet er å finne mat i hav, skog og vidde. Med tankens hjelp har vi klart det hittil. Foto: A.B. Johansen

Spitsbergengås på vei over Østlandet en septemberdag i fjor. Fugler i flokk har alltid fristet fangstmannen. Men så lenge de flyr høyt under himmelen, er det bare en drøm å nå dem. Foto: A.B. Johansen

« Å FANGE

av Arne B. Johansen

Mennesket, den utholdende jeger

Det meste av menneskets historie handler om arbeidet med å finne hjelpemidler til å skaffe mat. Gjennom tusenvis av generasjoner har vi samlet kunnskap om hvordan dyrene oppfører seg, slik at de beste metoder kunne utvikles for å få klørne i dem. Husdyrbruket er et av de nyere leddene i dette.

Den tidligste fangstmetoden var nok at vi tok med oss nistematt og gikk etter byttedyrene. Nisten kunne f.eks. være nøttekjerner som ga stor energi i liten vekt. Dermed kunne vi etterfylle drivstoff mens vi gikk. Byttedyrene derimot måtte stoppe for å spise. Stoppet de ikke, ble de utmattet og kunne innhentes.

Derfor er det tankevekkende at vi finner nøtteskall på nesten alle tidlige boplasser der organiske rester er bevart. Det er også merkelig hvor fort hassel spredte seg i landskapet etter at innlandsisen forsvant for 10 000 år siden. - Hasselens naturlige spredningsfart er meget liten. Men arten er på plass i Norden nesten med én gang etter at isen ble borte. Dette tyder på at de tidligste innvandrerne til våre nordlige områder hadde med seg hassel som de sådde eller plantet i nærheten av sine boplasser.

Dyreansamlinger

Neste forbedring kan ha vært å finne akkurat det landskap der byttedyrene var ekstra konsentrert og kanskje hadde en adferd som gjorde dem ekstra lettfangst. Slike steder kan være terrengpunkter der dyrene finner et særlig ettertraktet næringsstoff. Eksempler på dette er forekomster av vann i et tørt område eller av saltholdig jord i et saltfattig landskap. Tilsvarende er kalkrik vegetasjon for dyr som har særlig stort kalkbehov, som f.eks. rein og andre gevirfellende dyrearter. Velkjent i vår tid er at elg, rein, hjort og rådyr kommer inn på dyrket mark og beiter om natten.

Andre slags konsentrasjoner oppstod hos flokkdyr med faste flytteruter. Særlig når slike trekk passerer innsnevninger i landskapet, kan store konsentrasjoner oppstå i kortere perioder. Hos trekkfuglene er Revtangen på Jæren, Skagen i Danmark og sørspissen på Øland i Sverige gode eksempler. Hos villreinen forekommer slike ansamlinger blant annet ved innsnevninger i snaufjellsområdet. I ferskvatn plasserer man ofte garn ut fra odder og nes av samme grunn. - Fisken trenges sammen her under sine beitevandring langs stranda.

Flukthindringer

Hovedmetoden for å komme på avlivingsavstand har likevel vært å holde dyrene fast, eller

DET RASKE DYR ... >>

på andre måter sørge for at de ikke kunne flykte tilstrekkelig fort. Den eldste fastholdingsmetode vi med sikkerhet kjenner, er å sørge for at dyrene går seg fast i myrer eller annen løs mark. Det kunne gjøres ved at dyrene enten ble lokket eller jagd ut i myra. Denne metoden ble f.eks. benyttet for mammut under siste istid i Europa.

En vanligere måte hos oss var å lokke eller jage dyr på svøm over innsjøer eller fjorder. Når de var kommet tilstrekkelig langt fra land, kunne en innhente dem med båt. Vi vet med stor sikkerhet at dette var vanlig fangstmetode i Norden fra den tidligste bosetningen for 10 000 år siden og til så sent som for mindre enn 100 år siden. For eksempel forteller Knut Hermundstad i sin bok "Villreinsjakt i Sør-Jotunheimen" fra 1972, at de drev slik fangst på Tyin i hans oppvekst: De hadde alltid liggende en staur i båten slik at de kunne slå rein som var på svøm over denne store innsjøen. Man kunne også skremme reinen på vatnet først. - Reinen er en ypperlig svømmer som kan legge utpå, f.eks. for å beskytte seg mot trusler på land.

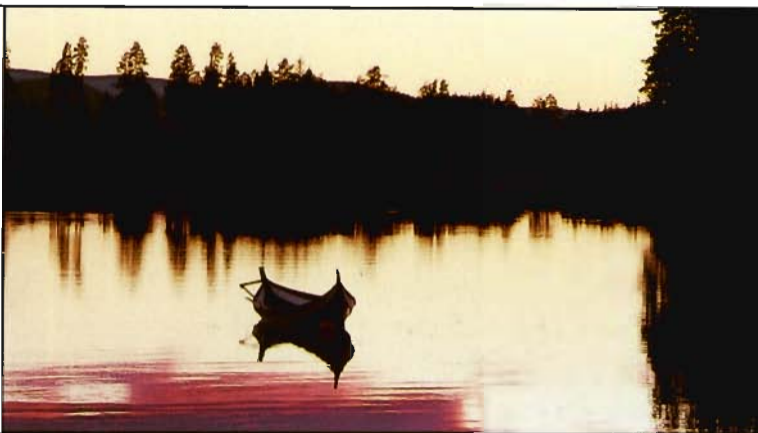
Vannflater for slik fangst måtte ligge der det var ansamlinger av dyr. Helst skulle det passere et markert dyretrekk forbi. Da var det lettest å få dyrene til å legge på svøm. Noen steder i Skandinavia ser det ut til at terrenget tvang dyrene til å legge på svøm av seg selv. Slike innsjøer har regelmessig solide spor av bosetning gjennom tusenvis av år.

Det mest kjente av slike steder er Sumtangen ved Finsbergvatn, like sør for Hardangerjøkulen i nordvest-hjørnet av Hardangervidda. Her har folk samlet seg til årlig fangst av svømmende rein helt fra isen smeltet vekk og minst opp til Svartedauden. Men tilsvarende reinpasseringer forbi innsjøer er utnyttet mange steder i høyfjellet både sør og nord for Dovre. Og like sikkert har folk møtt opp fra et stort omland for å skaffe seg kjøtt. Denne leveformen er overlegent den som har eksistert lengst i Norge. Jordbruk og liknende former for matproduksjon er nykommere i forhold.

Fangstgroper og fangstgjerder

Det fantes ansamlinger av dyr mange steder der det ikke lå store vannflater. Derfor ble det lønnsomt å finne andre metoder

Med kløktig bruk ble båten det beste redskap for fangst også av landdyr. Foto: A.B. Johansen

for å hindre dyrene i å flykte fra jegeren. En ærverdig framgangsmåte er fangstgroppen, eller dyregraven. Når dyretrekket var ventendes, ble de djupe, trange gravene dekket over. Dyret kom, trukket gjennom dekket og ble liggende i graven. Gravene kan ligge i lange rekker, slik de gjør tvers over Dovrefjell fra Kongsvoll til

Fokkstua, eller den kolossale rekken som stenger Varangerhalvøya fra resten av Finnmark. Men vanligst ligger gravene enslige eller 2-3 sammen. Øystein Mølmen fra Lesja har gjort et stort arbeid med registrering av slike fangstsystemer (se artikkel s 26).

Sørøst for Hardangerjøkulen på Hardangervidda ligger Finsbergvatnet. På en tangde der finnes denne boplassen. Her er sikre spor etter folk helt fra isen smeltet bort. De buene som står der i dag har vært i bruk opp mot Svartedauden. Rundt ligger store hauger med reinsdyrbein. Dyrene ble fanget når de svømte snarveien over vatnet. Foto: A.B. Johansen

Fangst av raske dyr på fast mark var en krevende kunst. Groper i marken som de kunne falle ned i var en fin løsning som forsørget folk med kjøtt gjennom mange tusen år. I Norge finnes dyregraver i ulike utførelser i tusenvis i alle landsdeler. Foto: A.B. Johansen

Fangstgropene finnes over store deler av Europa, men visstnok særlig tett i Skandinavia. I Norge finnes de over hele landet fra kysten og opp til de høyeste fjellområdene. De har nok særlig vært benyttet til elg og rein.

Spor etter liknende fangstmetoder er avdekket av Edvard K. Barth i form av lange ledegjerder og avlivings-kveer. Med god hjelp fra bygdefolk har han gjort et svært verdifullt arbeid med dette. Gjerdene er særlig funnet i høyfjellet mellom Gudbrandsdalen og Østerdalen. Både ledegjerdssystemene og fangstgropene skriver han selv om i en artikkel på side 12. Jeg kommer dessuten til å ta opp disse spørsmålene i en annen sammenheng.

De store fangstgjerdene finnes det nok spor av mange andre steder også, enn der Barth har funnet dem. Dette tyder blant annet de skriftlige kildene på. For eksempel må de gamle lovenes begrep "dyregard" vise til slike fangstgjerd. Lovene går i alle fall 1000 år tilbake i tid.

Driving av dyr utfor stup eller fosser er i slekt med disse metodene. Dette finner arkeologene vanskelig spor av. Men mange mener at mye av helleristningene har å gjøre med dette: Ofte er ristninger av byttedyr som elg og hjort plassert nettop nær stup, svaberg eller elvepartier der slik fangst kunne drives. Man gjorde fangsten rik ved å lage bilder av det bytte man ønsket seg.

Bilder av elgen på det glatte svabergget mot fossen ble laget for å lede dyrene utfor. Deretter var det bare å samle byttet opp nedenfor fossen. Slike steder, der bildene virket godt, samlet det seg folk fra store områder for å være med på matfesten. Foto: A.B. Johansen

Reirplyndring og fangstnett

Det vanskeligste har nok vært fuglefangst. Så lenge fuglene er i luften, eller har mulighet til å komme på vingene, har mennesket lite å stille opp med. Men høsting av egg og unger fra reir, er utbytterikt og har lange tradisjoner. Bein av fugleunger på boplassene viser at metoden har vært vanlig.

Men mange fuglearter oppfører seg til en viss grad som fisk ved at de er dyktige dykkere. For eksempel er både alkefugler og et flertall av andeartene mestere under vatn. De kan dykke dypt og lenge, og de manøvrerer glimrende. Fuglene dykker først og fremst for å skaffe seg mat. Men de kan også dykke for å beskytte seg mot fare på land eller på vannflaten.

Dette gjør at liknende fangstmetoder kan benyttes for dykkende fugler som for fisk: Man kan legge ut garn, enten flatt på overflaten eller stående i sjøen som ved fiske. Deretter skremmes f eks alke eller skarv på sjøen der de dykker og svømmer i garnet. Fangsten, som kan gi meget stort utbytte, er benyttet helt opp til vår tid mange steder langs kysten. Derfor forundrer det ikke at dykkende fuglearter er så vanlige i beinmaterialet av fugler på boplasser i Norge helt tilbake til isavsmeltingen for 10 000 år siden.

Til fiskefangst kan garn brukes på to måter. Fisken kan enten gå i garnet og bli sittende fast, eller garnet kan brukes til å stenge fisken inne, f eks i en bukt eller i en garnpose. I vår tid er det den siste bruksmåten som svarer for den største del av fiskefangsten. Hvordan dette har vært i gammel tid, vet vi ikke. Men garn som fangstredskap kjenner vi i alle fall direkte fra arkeologiske funn gjennom praktisk talt hele etteristiden i Norden. Indirekte kjenner vi det gjennom funn av garnsøkker.

En spesiell form for bruk av garn eller stengsel for fisk er ruse eller mær (mæl). Fra arkeologiske funn over store deler av Europa er det kjent utspekulerte, faststående fiskeredskaper av dette slaget. Fangstprinsippet er at rekker av tettstilte pinner danner en trakt som leder fisken inn i et avlukke der den ikke klarer å komme seg ut igjen. Slike redskap har vært i bruk i alle fall i over 10 000 år i Europa. Vi vil finne tallrike av dem i Norge også, bare vi graver tilstrekkelig i terreng som har vært fiskerike gruntvannsområder i gammel tid.

Fiskekrok og fuglefelle

Likheten i fangstmetoder for fugl og fisk går lenger enn til bruken av garn. Også kroker med agn kan brukes til fangst av begge dyreslag. Blant annet har krokfangst av måsefugler vært mye brukt. - Resultatet blir særlig godt for slike arter som snapper maten til seg og sluker den fort.

En annen fangstmåte som er brukt mye på måsefugler er å bygge lave, vide kas-

ser av stein eller tre på marken. De kan f.eks. være 2-3 m i firkant og 50 cm høye. Tvers over kassen legger man parallelle staurer eller lekter i omtrent 30 cm's avstand. På bunnen av kassen legges det ut mat som fuglene liker. Måsen, kråka eller andre glupske fugler hopper ned mellom staurerne og tar til seg av maten. Når de blir skremt og slår ut vingene for å fly, stenges flukten av staurerne. Slike "måkehus" eller "kråkehus" kan gi meget stor fangst. På Utsira, den lille kommunen i havet vest for Haugesund, ble denne fangstmåten brukt mye, bl.a. under siste krig.

Buen og børsa

Dersom en ikke kan klare å "arrestere" dyrene og komme helt borttil og avlive dem, er løsningen å avlive dem på avstand. Dette har menneskene arbeidet hardt for å få til gjennom hele sin historie. Prosjektilet eller "kniven" kunne enten kastes eller skytes ut med bue. I vår tid brukes gevær. Pil og bue ble utviklet for 30-40 000 år siden. Arkeologer regner dette som en av de store oppfinnelser. Børsa fikk utbredelse i Norge først fra 1600-tallet av da en organisert norsk hær ble bygget opp. Men pil og bue har folk i Norge kjent til helt siden landet ble bosatt etter siste istid.

Her i landet har vi nesten aldri funnet selve buene som ble brukt; ihvertfall ikke fra de første 7-8000 årenes bosetning. I Danmark, England og i strøkene sør for Østersjøen har man derimot mange funn fra disse tidlige periodene. For de eldste periodene i Norge må vi nøye oss med "avtrykkene" av bueskyting i form av pile-spisser.

Jakt med pil og bue må ha vært lite utbytte-rikt når en sammenligner den med metoder som grav, garn, krok og gjerde. - De buer vi kjenner i Europa, f.eks. fra de tusenårene det var steinalder i Norge, kan verken ha vært treffsikre eller drepende på avstander over 30-40 m. Å komme seg så nær innpå dyr som sel, hjort og rein må ha kostet svært mye arbeid i forhold til utbyttet. Dette vet alle som har forsøkt å liste seg inn på dyr f.eks. for fotografering.

En forbedringsmulighet, dersom man vet hvor dyrene kommer, er å gjemme seg og vente til de er nær nok. Ofte finner vi til og med at jegerne har bygget opp kunstige gjemmesteder for slik jakt. Det er gjerne en halvsirkelformet voll av løst oppmuret stein. Mange folk som ferdes i marka i dag kjenner vel til slike gjemsler i ulike deler av landet. I dialektene kalles de f.eks. bågahi eller bågåstille. Alderen på dem er vanskelig å bedømme ettersom det ikke finnes andre spor etter folk der enn selve konstruksjonen. Men i heldige tilfelle kan plantedekket på bågåstillet vise omtrent hvor lenge det er siden det ble bygget: Bågåstiller i noen strøk av landet kan være 2000 år gamle eller mer.

Bonden, med sine dyr under tak, er også fangstmann. Han lagrer bare dyrene levende en stund slik at han kan høste kjøttet akkurat når han mest behøver det. Foto: A.B. Johansen

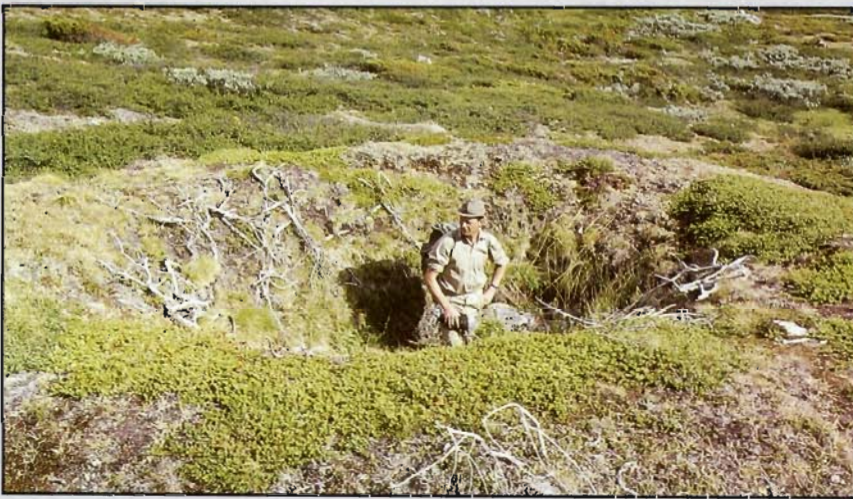

Når fangsten er over forlater fangstmannen sin boplass. Finner han ikke noe bedre, kommer han snart igjen. Foto: A.B. Johansen

DEN GAMLE VILLREINFANGSTEN I

av Øystein Mølmen

Villreinfangsten er rik på "tause vitner", men utrolig fattig på litteratur, tradisjoner og overleveringer. De "tause vitnene" som dyregraver, bågåstøer (skjulesteder for pil og buejegere), stengegjerdar, ledegjerdar, massefangst- og vannfangstanlegg osv, ligger i tusentall i sør-norske fjellområder. De gjenspeiler en forhistorisk aktivitet av ufattelige dimensjoner. I visse områder er fangstanleggene så tallrike og omfattende at en med god grunn kan spørre seg om det var nok folk til å drive med andre sysler! Spesielt reiser spørsmålet seg når en vet hvor tidkrevende det var å bygge, vedlikeholde og betjene disse anleggene.

Her ser vi krateret fangstfolkene måtte grave for å få plass til hele den murte høvfjellsgraven. I alt måtte ca 16 000 liter jordmasse tas ut! I dette tilfellet har de videre byggearbeider av en eller annen grunn stoppet opp. Foto: Ø. Mølmen

Dobbeltgrav for rein av vanlig murt sørnorsk høvfjellstipe. Typen fins vanligvis bare over ca 1000 moh. Under denne høyde finner vi graver av jordgroptypen, som vanligvis har en enkel forstøtning av trekonstruksjoner eller simpel forstøtning av stein. Foto: Alf Jevanord

Forskjellige fangstmåter

I innlandsområdene er det den vanlige dyregraven som er mest tallrik av levningene etter reinfangsten. Vest for vannskillet forsvinner gravene etter hvert helt. Fangsten "erstattes" av jakt med pil og bue i store og velutbygde systemer av bågåstøer. Denne høyst forskjellige måten å tilegne seg reinen på gir grunnlag for en rekke interessante spørsmål, som det er vanskelig å gi konkrete svar på. Ut fra dagens utbredelse av villrein og dens trekk-mønster, kan en med rimelig sikkerhet si at dyregravene er plassert i de områder som har fast bestand av rein om sommeren. Det var derfor fangstmuligheter gjennom hele barmarkstiden.

Bågåstøene er plassert i områder som er mer usikre. Ved spesielle vind- og værforhold kan de imidlertid få store reinnmengder. Dette er situasjonen der bågåstøene er bygd som store og selvstendige fangstanlegg - dvs de ligger isolerte og uten tilknytning til dyregraver. Imidlertid finner vi ofte bågåstøer også i tilknytning til dyregravanlegg. Men ut fra plasseringen av disse, i forhold til dyregravene, synes det klart at de primært er anlagt som skjul for fangstfolk som passet gravene i de skitise fangstperioder. Disse hadde naturligvis også med seg pil og bue til bruk om muligheten bød seg.

De såkalte massefangstanleggene viser i tillegg til dyregravfangst og piljakt forskjellen i fangstformer øst og vest for vannskillet. Dette var store samlekvever der reinflokkene ble drevet inn i og avlivet. Enkelte steder ble de jaget utfor stup og drept (styrtingfangst). Tross omfattende undersøkelser har det bare lyktes å påvise en slags massefangst vest for vannskillet, nemlig styrtingfangst, og bare på to steder. Det ene ligger i Fresvikfjella på sørsiden av Sognefjorden, det andre i Tafjordfjella i Herdalen på Sunnmøre. Begge anleggene er forsynt med høye steinmurer som styrte reinen utfor bergstup.

Kartleggingens omfang

Dette er i meget korte trekk en foreløpig konklusjon etter flere tiårs registreringer av fangstanlegg i store fjellområder i midtre del av Sør-Norge. En registrering som i korthet og i geografisk omfang faller innenfor disse yttergrenser:

- Mot sør: Vangsmjøsa i Valdres - Årdal (i Sogn).
- Mot vest: Lusterfjorden - Svartebotnen i

SØR-NORSKE FJELL

Øystein Mølmen er en produktiv forsker og forfatter - spesielt på fangsthistorie - og han har utgitt flere bøker om dette emnet. Mølmen er kaptein i Flyvåpenet. Siden 1980 har han imidlertid vært heltidsengasjert med registrering av fangstanlegg for rein og elg. Gjennom sine registreringsprosjekt har han gitt norsk arkeologi et flott bidrag.

Stryn (vest for Jostedalssbreen) - Hellesylt (Sunnmøre) - Vestnes (Romsdal) - Tingvoll (Nordmøre).
- Mot nord: Innerdalen (Sunnidalen) - Oppdals kommunegrense mot nord.
- Mot øst: Oppdals kommunegrense - de deler av Rondane som ligger innenfor Dovre og Sel kommuners grenser.
- Sør for Gudbrandsdalen faller registreringsområdet innenfor ytterpunktene Fron-Fagernes og vestover mot utgangspunktet Vangsmjøsa.

I tillegg til dette "hovedområdet" har det innen kommunene Eidsvoll, Hurdal, Nannestad og Nes i Akershus fylke vært foretatt omfattende registreringer av elggraver.

Innenfor disse grensene har mine registreringer vært drevet i tilknytning til en rekke prosjekter. De største var i forbindelse med skadevirkningene på villreinen ved kraftutbyggingsplanene i Jotunheimen/Breheimen, og ved revisjonsskjønet etter utbyggingen av Auravassdraget.

I størstedelen av området har registreringsarbeidene vært meget omfattende. Målsettingen har vært å få en tilnærmet totaloversikt over fangstanleggene. I de øvrige områder, og særlig mot enkelte utkanter, har arbeidene vært mer sporadiske. I en del tilfeller er de basert på innkomne opplysninger med bilder og skisser.

Fangstanlegg og trekkveger

Registreringer av fangstanlegg har de senere år fått bred plass i forbindelse med vurdering av skadevirkningene på rein og elg. Dette skyldes at de samtidig gir en registrering av dyrenes trekkveger. Fangstanleggene er alltid plassert i de sterkeste trekkvegene. En neddemning av disse vil kunne få store konsekvenser. Det finnes pr i dag ingen sikrere metode å kartlegge reinens trekkveger på enn en slik systematisk registrering av fangstanleggene. Dyregravenes lengderetning gir også klar beskjed om dyrenes trekkretning.

Ledegjerdenes utbygging og form inn mot gravene viser også i hvilken retning reinens hovedtrekk har gått. Slike detaljer finnes i utallige variasjoner. De viser at reintrekkene var meget nøye studert før hver eneste grav eller bågåstø ble anlagt.

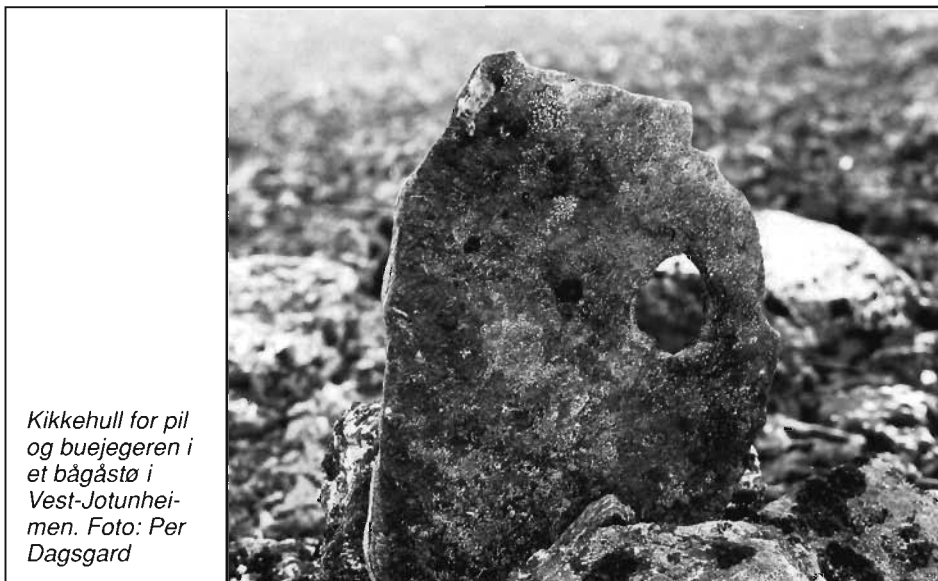
Omlegging av ledegjerder viser også at fangstfolkene har drevet visse etterstudier, dvs de har oppdaget at gjerdene ikke lenger hadde så god styreeffekt som tidligere. De gamle gjerdene lot de ligge som de var, men de bygde nye utenfor de gamle. Årsaken til at de ellers nøyaktige reintrekkene kan forskyves noen meter ut til sidene skyldes ofte helt bagatellmessige endringer i terrenget. En bekk som har gitt en viss styreeffekt på reinen, kan ha tatt et nytt fôr, en jordskrent kan ha glidd ut, et vadested kan ha blitt forandret av flom eller isgang. Slike endringer skjer også til stadighet i dagens villreinområder og kan forskyve reintrekkene. For fangstfolkene kunne 8-10 meters avvik fra den opprinnelige reintraseen bety spolert fangst.

Dimensjoner på fangst og reinbestand

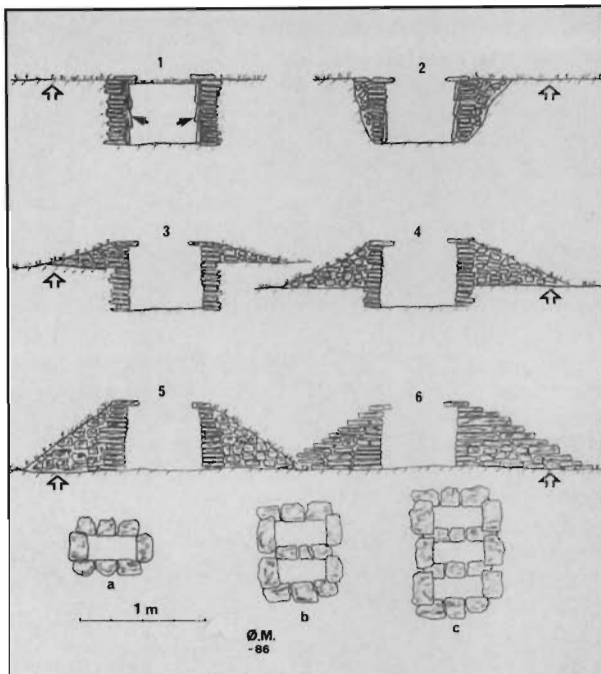
Allerede tidlig i arbeidet fant jeg et klart mønster. Det viste at meget store fangstanlegg var strategisk plassert mellom de fjellområder som i vår tid har adskilte og isolerte villrein-stammer. Det vil si at reinen i tidligere tider og i store mengder har hatt sammenhengende trekk (reinveger) på kryss og tvers gjennom det sentrale Sør-Norge. Den har krysset store skogkledte dalfører. At reinmengdene har vært store, levnes det ingen tvil om. Ut fra dagens reinsituasjon, dvs antall rein, ser en nemlig også en klar sammenheng mellom antall anlagte dyregraver og forventet

Funn fra de unike skremmegjerdene i Vest-Jotunheimen. Her er en av de mange stavene med et flagrende skremsel laget av bjørkenever. En ¹⁴C-datering viser at anlegget er fra ca 600 år e Kr. Funnet som er gjort nær 2000 moh, er en del av et større lager av staver og varierte utgaver av skremslar. Foto: Ø. Mølmen

Kikkehull for pil og buejegeren i et bågåstø i Vest-Jotunheimen. Foto: Per Dagsgard

Seks av de vanlige typer av murte graver i sørnorske høyfjell. Her sett i snitt og plan (nederst). Variasjonene ligger i grunnforholdene. På rimelig steinfri grunn kunne graven med en dybde på 2 m, i sin helhet ligge under bakkenivå - og dette var det ønskelige. I andre tilfeller kunne grunnforholdene være så storsteinet at deler av graven måtte bygges over bakkenivå for å få nødvendig dybde. I slike tilfeller ble gravene forsynt med steinbruer opp til gravåpningen. I enkelte tilfeller, bl a i Romsdalsfjella, ble gravene i sin helhet bygget over bakkenivået. Tegning: Ø. Mølmen.

fangst. For eksempel har det vært anlagt ca 1000 dyregraver bare mellom fjellområdene Rondane, Knutshøa, Trollheimen og Snøhettaområdene, som i dag har hver sine isolerte reinstammer. Da må det være tale om enorme reinmasser som har pendlet både mellom og gjennom disse områdene.

Ser en forholdet fra en annen vinkel, kommer en til samme resultat. Det gjelder kapasiteten på fangstanleggene i de fjellområder som nå har isolerte villreinstammer. Ett av mange eksempler er Nord-Ottadalsområdet som ligger mellom Ottadalen, Romsdalen og nordligste delen av hoveddaiføret av Gudbrandsdalen. Her

Fra vannfangstanlegget ved Fellingvatnet i Lesjafjellet. I forgrunnen en av de siste steinstolpene før det ca 1300 m lange gjerdet ender i vannkanten. Trolig har det ligget trelenser tvers over den lille viken og inn mot en bratt skrent med løsmasse som har vært inngjerdet - og her har avlivningen skjedd. Foto: Ø. Mølmen

finnes en rekke store massefangstanlegg, vannfangstanlegg og store mengder vanlige dyregraver og bågastøer. Blant annet gir et av massefangstanleggene alene plass til ca 500 rein samtidig! Totalt har anleggene en samlet fangstkapasitet på kanskje 3-4000 årlig. Dette er samme antallet som nåværende totale reinstamme i hele området, et antall som holdes konstant og reguleres ved en årlig avskyting på ca 1500 dyr. Når så fangstkapasiteten trolig ligger over det dobbelte av tilveksten, ville hele Ottadalens reinstamme være utryddet på 2-3 år hvis alle fangstanleggene nå var blitt satt i stand!

Både her og i alle de villreinområder jeg har drevet registreringer i, er fangstkapasiteten langt større enn hva de nåværende områder kan produsere av rein. Forklaringen kan bare ligge i at områdene tidligere har hatt tilgang på langt mer rein enn vi kan forestille oss.

Anleggenes effektivitet

Er det så mulig å beregne et anleggs fangstmuligheter? Svaret er ubetinget ja, men det er tidkrevende og fordrer stadig og nær omgang med reinen. Reinflokkene må følges og studeres, og i tillegg bør det brukes enkle hjelpemidler. Med hjelpemidler tenkes det her på bl a nylonsene som spennes mellom ledegjerdene foran hver grav, eller det strøs et tynt sandbelte foran endene på gravene. Spor i sanden gir klar beskjed om at ett eller flere dyr har passert de forfalte gravene, og med noe erfaring vil en også skille ut daggamle eller tre-fire dager gamle spor hvis tilsynet skjer f eks hver femte dag. Nylonsenen vil bli avrevet ved første passering av rein og gir ingen annen indikasjon og gir heller ingen beskjed om hvilke dyr som har passert, om det er en simle, kalv, større bukk eller endog elg! Gjennom sporene i sandbeltet kan dette avleses. Hvis gravene var intakt, ville hver passering ha gitt fangst, det var ingen veg utenom!

Jeg har nyttet metoden ved en rekke anledninger, og resultatene er meget interessante, og jeg tror også meget pålitelige. Imidlertid begrenses de til å registrere bare passiv fangst, dvs rein på "fredelig" vandring mellom beitelokalitetene i pakt med vær og vind. Fangstfolkene derimot drev en systematisk og velorganisert driving av reinflokkene, også ved hjelp av flyttbare skremmegjerder o l. Slik kan fangsttallet trolig mangedobles i forhold til mine egne tall.

Fikse finesser, stor kunnskap

Plassbegrensningene tillater ikke å gå i detalj inn på et områdes fangstkapasitet. Heller ikke kan de tas med de utallige finessene fangstfolkene brukte for å øke fangstmulighetene. Som eksempel på disse nevnes ledegjerder som kan strekke seg kilometervis ut fra fangstanleggene for å få "avsporet" rein inn på de vanli-

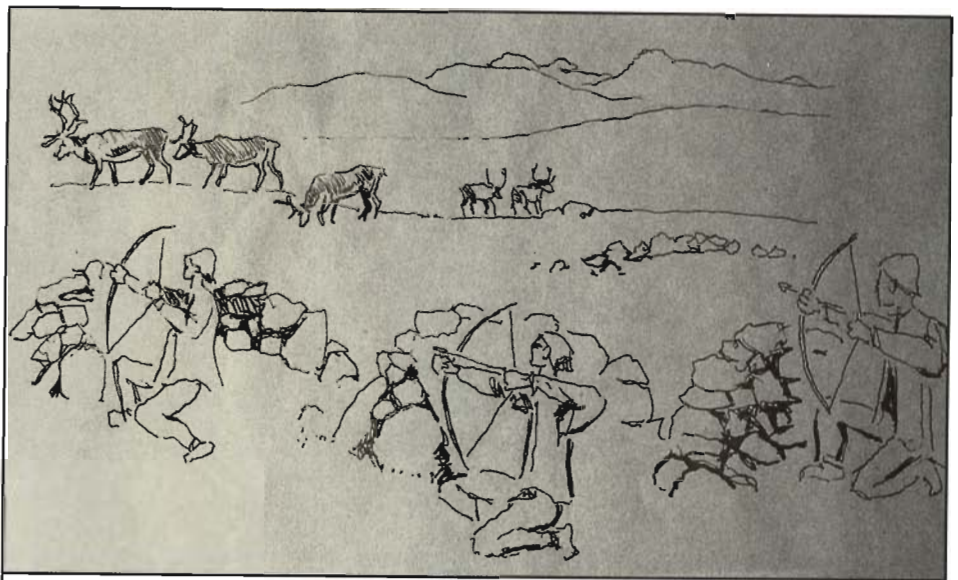
Senere funn av rein som har gått i in-takte graver viser at større reinsbukker med gevirbredder på ca 0,9 m, eller større, ikke falt ned i graven, men ble hengende på denne måten. Tegning: Gerd Mølmen

ge trekkveiene igjen. Skremmegjerdene er et annet eksempel. Disse hadde skremsler på snorer og kunne også være flere kilometer lange. De skulle holde reinen "inngjerdet" i områder hvor fangstfolkene hadde anleggene sine.

Å bygge et gjerde krevde også plan og omtanke. Et skremmegjerde måtte f eks være synlig mot horisonten fra flere vinkler for å gi maksimal skremmeeffekt.

Det måtte virke skremmende også bare i den retning de ikke ville ha dyrene! Slik kunne utallige eksempler nevnes, og i få ord viser de at fangstfolkene har vært fremragende planleggere, organisatorer og ikke minst har de hatt en enestående kunnskap om reinens vaner og adferd.

Det som har gitt meg en så glimrende anledning til å komme reinen "inn på livet", og til å forstå de hundretalls fangstanleggene jeg har studert, kan bare tilskrives mine 40 sesonger som jaktopsyn under reinjakten, hvor reinflokkene følges nesten hver dag. Men de hundretalls reinjeger og fjellfolk som er intervjuet om temæet jakt og fangst skal heller ikke glemmes. På hver sin måte har de fleste funn fascinert meg. Ethvert fangstanlegg er plassert og utformet på grunnlag av høye fagkunnskaper og i pakt med topografien. Som det mest fullkomne og gjennomtenkte må jeg kanskje nevne det store vannfangstanlegget ved Fellingvatnet mellom Lesja og Skjåk. Her ligger all viten som fangstfolkene har besittet, som en åpen lærebok. Den er skrevet i stein og tre i form av ledegjerder, skremmegjerder og dyregraver kombinert med storstilet vannfangst. Her har de gardert seg med ekstra sikkerhetsgjerdet og fanget rein uansett fra hvilken retning den kom. Her finnes det en rekke boplasser og observasjons-

Ønsket skyteavstand med pil og bue kan avleses i avstanden mellom bågåstøene og de markerte reinvegene. 6-8 m er det vanlige, men det er også funnet avstander ned til 1-2 m. da har det trolig vært brukt spyd, som også er funnet nær bågåstøer. Avstander over ca 12 m er meget sjeldne. Tegning: T. Haakenstad

poster, og plan og system preger alle detaljer. Studier av reinens hyppige trekk og opphold i flokker på opp til 1000 dyr i lokaliteten, gir en klar forståelse av hvordan alle detaljer i det kjempemessige anlegget har fungert. Det er heller ikke til å unngå at tankene går tilbake til de første fangstfolkene som oppdaget og planla utnyttelsen av denne enestående lokaliteten. Her lå en topografisk fullkommenhet for både land- og vannfangst samtidig.

Utfordringer og perspektiv

Vi som er engasjert i studiene av vår fangstkultur, må nok erkjenne at vi fortsatt ligger i startgroppen. Det er utallige og kompliserte brikker som skal falle på plass før vi er ved veggens ende. Takket

være betydelig stipend fra Faglitterært Fond håper jeg for min del å komme noe nærmere det interessante spørsmålet om den forskjelligartede fangstformen øst og vest for vannskillet i Sør-Norge.

Langt større oppgaver ligger utvilsomt i å utforske de tydelige indisier på at vi i tidligere tider har hatt en reinstamme av meget stort omfang, som har pendlet fritt over hele den skandinaviske halvøya. Det er intet opphold i fangstanleggene enten vi velger å starte i Setesdalsområdet eller i fjellene sør for Ålesund. "Tråden" går østover gjennom Røros og Femundområdene og inn i Sverige. Forskerne på vår fangstkultur vil ikke i overskuelig framtid mangle oppgaver!

Omtrent slik kan den storstilte vannfangsten ved Fellingvatnet i Lesja ha foregått. Tegning: Gerd Mølmen

Første gang jeg stiftet bekjentskap med falkejakt var i tegneserien om Prins Valiant. Denne vikinginspirerte helten var blant mitt kjæreste lesestoff i guttedagene. Senere ble det gjensyn med en staselig rovfugl på kinolerretet. Sittende på sin herres skinnklede skulder gjorde den vakre falcken et voldsomt inntrykk.

FALKEJA

av Per J. Tømmeraa

PRINS VALIANT SIKKER SIN FALK OG HOLDER DENNS BÅTTE OP FORAN SIG. ALDRIG FØR HAR HAN SET EN FALK MED BINGE EN KRÅGE. OG HANS LEDSAGERES MUNTRE LATTER MINDEPÅ OM DERES VEDDEMÅL: AT HVER KUN SPISER DET TIL ÅFTENS-MAD SOM DERES JAGTFUGL HAR HEDBRAGT.

Amerikaneren Hal Foster hentet inspirasjon fra norsk jernalder da han i 1930 skapte tegneserien Prins Valiant. Dette er historien om prinsen som måtte rømme fra England og slo seg ned i Thule på Norges nordvestkyst. Omgitt av storslått natur skildres slagscener og familieliv i en riktig tidsramme, der bl a falkejakt var en av ingrediensene.

Disse minnene dukket opp igjen i voksen alder da jeg begynte å interessere meg for jaktfalkens biologi og leste "Falkejaktten og dens historie" av Carl Johan Tillsch. Han tok fra meg alle illusjonene om vikingenes sentrale rolle i denne eldgamle sporten. Det fantes i det hele tatt ikke bevis for at de norske kongene hadde drevet utstrakt jakt med dresserte rovfugler. Men i gammel tid fungerte Norge og Island som hovedleverandører av kvalitetsfugler til fyrstehusene i Europa, Nord-Afrika og Asia. Hvor viktig denne falkefangsten var, ser vi bl a i Magnus Lagabøters langlov av 1274. Her omtales eiendomsretten til falker og hauker foran alle andre bestemmelser om jakt og fangst.

Visjonene om vikingenes falkejakt levde videre i Tyskland da de i 1923 stiftet "Deutscher Falkenorden". Tiltaket ble hilst velkommen av selveste Hermann Göring, som selv finansierte ekspedisjoner til Island og Grønland for å hente jaktfalker som skulle akklimatiseres til tyske forhold. Så sent som i 1953 skrev en tysk arkeolog at det var vikingene som lærte bort falkekonerivksamheten i Europa og i Russland.

Skriftlige kilder

De fleste tror i dag at falkejaktten har oppstått uavhengig av hverandre både i den gamle og den nye verden. Vikingene lærte sannsynligvis sporten på sine reiser i Europa og Russland. Men opprinnelsen i Skandinavia er på langt nær klarlagt da aktiviteten her startet allerede i førhistorisk tid. Derfor finner man heller ikke løsningen i den store floraen av skriftlige kilder om falkejaktten. I storverket "Bibliotheca

ca Accipitraria" fra 1898 lister engelskmannen James Edmund Harting opp hele 378 arbeider fordelt på 19 forskjellige språk! Typisk for falkejaktlitteraturen er en egen fagterminologi som gjenspeiler opphavet og viser omfanget av sporten. Når det norrøne språket mangler faguttrykk, kan man vanskelig tenke seg en grunnleggelse av sporten i Skandinavia. Selv fuglenavnene er i mange tilfeller avledet av utenlandske lånord. Det tilsynelatende heilnorske *geirtalki* (jaktfalk), ofte forklart som "spydalk", er sammensatt av det germanske ordet *ger* "gribb" og det latinske *falco* "krum kniv".

Sagalitteraturen er en annen kilde til jakten med rovfugler. Her fortelles det bl a om Brynhild som kom med påbud om at hennes smykker og to hauker skulle følge henne på båtet etter hennes død. Håkon jarl hadde meget god tilgang på falker. Ett år betalte han sine avgifter til dansk kongen Harald Blåtann i form av 50 falker. Men da de norske kongene hadde svært gode kontakter og bodde mye i utlandet, hentet de mest sannsynlig sporten hjem derfra.

Runesteiner og gravfunn er også trukket inn i forskningen omkring falkejaktten. Alstadsteinen funnet øst for Hamar fra omkring år 1000, og gir et entydig bilde av en ridende falkoner med en rovfugl i handa og en stilisert falk øverst. I to båtgraver fra Sverige var falkene (én bestemt som jaktfalk) begravet sammen med sin herre og resten av jaktutrustningen.

Falk eller hauk

Gravfunn med falkebein gir mulighet til en sikker artsbestemmelse av jaktfuglene.

I gamle skrifter blir Norge karakterisert som falkøya langt nord i havet der man fikk tak i de beste falkene. Foto: P.J. Tømmeraa

Dette har vært et problem da det ikke eksisterte presise artsnavn for 1000 år siden. Ordet *haukr* var f. eks. et fellesnavn for middels store rovfugler: jaktfalk, vandrefalk, hønehauk og spurvehauk. Selv Carl von Linné som gav oss vårt nåværende klassifiseringssystem "Systema Naturae" i 1758, hadde problemer med rovfuglbestemmelsene. På grunn av store ulikheter mellom unge og voksne fulger, fikk jaktfalken to forskjellige latinske navn *Falco rusticolus* og *Falco gyrfalco*. Den sistnevnte arten har siden vist seg å være en ung hønehauk.

En fyrstelig sport

Bruk av de såkalte edelfalkene, jaktfalk og vandrefalk, som var forbeholdt konger og jarler, viser at det ble jaktet for fornøynsens skyld. Disse artene ble trent til å drepe glenter, hegrer og traner, og de halsbrekkende stupene høyt oppe i lufta var det som fascinerte utøverne. Hønehauken var bedre egnet til jakt i lavere høyder på matnyttige arter, og ble derfor benyttet av almuen. Utrolig nok dresserte man også rovfugler til å slå ned på hjortedyr. Teknikken gikk ut på å blinde og oppholde dyret til jegeren kunne komme etter og avlive det. Denne jaktformen finnes illustrert på ei svensk kirkedør fra 1200-tallet.

Som ved all annen dyretemming brukes det mat som belønning også når rovfugler trenes. Skinnhetta på hodet beroliger fuglen - den vet at den ikke kan fly i stummende mørke. Sin herres hanske blir et godt sted, for der er det mat å finne. Senere blir maten assosiert med et lokkeobjekt som slynges rundt i lufta med ei snor. Og fra da av er ikke veien lang til en virkelig jakt på flygende fugler. Oppfatningen om at falken vender tilbake til sin eier med byttet er ikke riktig. Straks byttet var slått, gjaldt det å ri så fort som mulig til stedet og ta hånd om både rovfugl og bytte. Mangel på åpne, oversiktlige områder er trolig forklaringen på at sporten passet dårlig i kupert skogsterrang i Norge.

Fra lovprisning til utryddelse

Falkejakten har hatt stor betydning for samkvemet mellom ulike folkeslag og kulturer. Et godt eksempel på dette er opprettelsen av "diplomatiske forbindelser" mellom Norge og Tunis i 1262. Kong Håkon Håkonsson ordnet dette på sin spesielle måte ved å forære sultanen noen falke.

Falkejakten var middelaldrens store lidenskap og forlystelse - som i popularitet kanskje kan sammenlignes med nåtidens fotballfeber. Tegning Robert Kretschmer

Jaktfalken har en merkelig historie. Fra å være lovprist av konger og fyrster, beundret av diktere og kunstnere, ble den senere gjenstand for en massiv utryddelseskrig med skytevåpen, glekser og gift, som

i vårt land varte fram til totalfredningen i 1971. Det lyder absurd i dag at Den norske stat inntil da hadde brukt store summer på nedslaktningen av 35 000 jaktfalker!

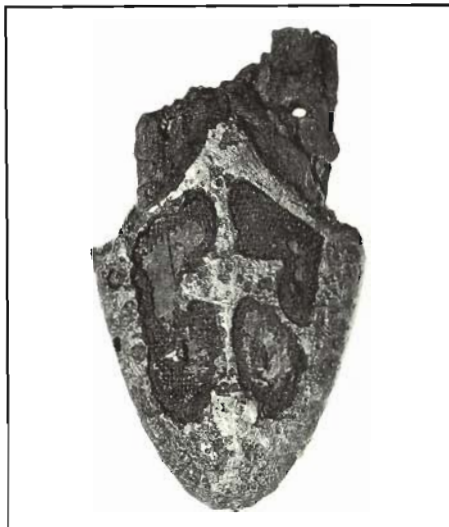

Om Falke og Falke-Jagt.

Norges første publikasjon om falkejakt ble trykket av Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab i Trondheim i 1788. Forfatteren var Carl Deichman i Porsgrunn, som testamenterte bort boksamlingen sin og ble til Deichmanske bibliotek i Oslo.

VIKINGTIDENS SPORTSJEG

av Anne Stalsberg

Doppsko fra Søre Forbord, Malvik, Sør-Trøndelag. Funnet i 1929 under plying over en gravhaug, sammen med biter av et ljåblad og noen klinknagler. Sverdet og treslira var dårlig bevart. Det er rester av tøyforing under doppskoen. Foto: P.E. Fredriksen, Vitenskapsmuseet

Under: Doppsko fra Vikna, Nord-Trøndelag. Funnet i 1875 i en myr, sammen med en spydspiss, en skål av en liten sammenleggbare balansevekt, og del av en kvinnebrose. Funnstedet og blandingen av manns- og kvinnesaker kan tyde på at tingene var bortgjemt, kanskje ofret. Etter Oluf Rygh: Norske Oldsager. 1885

Noen ganske få menn i vikingtiden hadde fugledoppsko på sverdsliren. Fuglen er trolig en falk i stup. Jakt med rovfugl, særlig falk, var en meget kostbar jaktform som ble drevet for skuespillets skyld. Menn med falk på sverdsliren kan ha vært tidens sportsjegere, men de kan også ha båret falkedoppsko som symbol på sin rang eller makt ...

Doppskoen er et beslag av støpt bronse på odden av en sverdslire. Alle fugledoppskoene er fra sen vikingtid, dvs ca 950 til ca 1000 e Kr. Det er to typer - en enkel, som den fra Malvik, og en mer utstaffert, som den fra Vikna. Begge forestiller en fugl med vingene foldet som i stup. Det er ikke lett å se, men på den utstafferte doppskoen er alle delene av fuglen tegnet: vinger, kropp, hode, hale og klør. At klørne vises, kan bero på at fuglen er tenkt sett nedenfra. Det er ikke funnet mange av dem - jeg kjenner til 15, alle i skandinavisk miljø (to i Norge, syv i Sverige, en hver i Danmark, Island og det skandinaviske York i England, og tre i Russland, på steder med mange skandinaver. Det er funnet over dobbelt så mange enkle fugledoppsko. Jeg kjenner

34 (to i Norge, elleve i Sverige, elleve i Russland, to i Finland (hvorav en på Åland som også da var svensk), syv i Baltikum og en fra en vikinggrav i Bretagne).

Rovfuglen - et kjent kunstmotiv

Det er funnet en støpeform til en enkel doppsko i vikingtidsbyen Birka utenfor Stockholm. Det er likevel tvilsomt om alle er laget i Sverige, for de fleste er funnet på andre siden av Østersjøen (Baltikum, Russland). Rovfuglen var et kjent motiv i kunsten over hele Europa i de foregående århundrer. Akkurat denne utformingen på de enkle doppskoene - en enkel konturframstilling av en fugl sett ovenfra eller nedenfra, finner vi igjen på bautasteiner, billedsteiner fra Gotland fra 700-tallet og på fire hektar eller kroker fra 900-tallet funnet i Russland (ved øverste Volga og øverste Dnepr, på gravfelt med tydelig skandinavisk innslag). Hektene er laget i skandinavisk stil, men det er likevel ikke kjent slike fra selve Skandinavia (så vidt jeg vet!). Likheten med doppskofuglen er frapperende. Rovfugl-motivet er også kjent fra orientalsk og bysantinsk kunst (den mest kjente er den bysantinske dobbelthodede ørn som ble riksvåpen bl a for det russiske keiserriket).

Runestein fra Bökstad, Uppland, Sverige. Fra 1000-tallet e Kr. Fra venstre en skiløper med pil og bue, en rytter med spyd(?), to hunder, en hjort eller elg som det sitter en jaktfugl på hodet av. Over det hele svever en jaktfugl i den stilting den har like før den stuper ned. Etter Åkerström-Hougen i Acta Universitatis Upsaliensis. Figura. Nova series 9

En gammel jaktform

Jakt med temmet rovfugl ser ut til å ha oppstått senest ca 2000 f Kr på de sentralsiatiske steppene, bl a fordi det der var vanskelig å snike seg inn på byttet. Den ble spredt til Europa av nomadestammene som fra det 3. århundre kom inn over de sørrussiske og ukrainske steppene. Lovene til flere germanske stammer viser god kunnskap om jakten fra ca 500 e Kr. Jakten ser ut til å ha nådd Skandinavia via germanerne i Vest-Europa på 6-700 tallet. På 800-tallet begynte svensker fra Uppland å dra inn i Russland der jakten ble drevet både av russerne og deres naboer, de asiatiske rytternomadene i sør.

Videre utover i middelalderen er det billedframstillinger av konge med herskersymbolene krone og falk. Lovregler og andre skrevne kilder viser at jakt med temmet fugl har vært drevet, men neppe mye. Det er til og med antydning i en lov om at de ble brukt til drap. Jakt med rovfugl ble utøvet ved de europeiske og fororientalske fyrstehoffene. Særlig hollandske falkefangere arbeidet i norske høyfjell i blomstringsperioden mellom ca 1520 og ca 1780. Stedsnavn som Falkfangarhøgda og Falkhyttvola vitner om denne virksomheten.

Falkekjøp, falkehold og falkejakt var meget kostbart, bl a fordi det krevde egne folk som bare passet fuglene. Derfor heter det misunnelig i et dansk skrift at hver mann har ei hauk på hånd - haukeførerne kunne ikke arbeide. Handelen var strengt regulert. I 1486 ble det i England forbudt for andre enn kongen å ha jaktfalk - de andre fikk nøye seg med vandrefalk. Kvinner deltok også i jakten, men det var forbudt for abbedisser (og abbeder og biskoper). Straffen for tyveri var stor. Eksempelvis var det på 1300-tallet dødsstraff i England. Cirka 500 e Kr bestemte en germansk lov at den stjalne fuglen skulle hakke 6 unser kjøtt av tyvens bryst.

Omtrent ved 1800 gikk jaktformen av mote, men har i de senere år tatt seg opp igjen i Europa og Amerika. I Norge er den forbudt. Det er vel verd å ta vare på denne ærverdige jaktformen, men det er en betingelse at det ikke går ut over bestanden.

Russisk opprinnelse?

Utbredelsen av de enkle doppskoene tyder snarest på at de er oppstått i Russland. I forhold til antall sverd i Russland (ca 130) er de også mer vanlig der enn i Sverige, der det er funnet mange flere sverd. Videre er de fleste doppskoene fra Sverige funnet nettopp i Uppland og på Gotland, de områdene som på denne tiden hadde nære kontakter med Baltikum, Russland og videre med Bysants og Det arabiske kalifatet. Støpeformen kan også ha havnet i Sverige gjennom disse kontaktene. Rovfugler sett ovenfra er som nevnt kjent fra billedsteiner på Gotland.

Den skandinaviske varianten kan ha oppstått under påvirkning av de russiske, enkle falkedoppskoene. Doppsko ble etterhvert også laget med andre dekormotiver som drager, men vi er altså interessert i falken.

Slektsvåpen

Man kan selvfølgelig slå seg til ro med at doppskoene er ett av mange tegn på de nære kontaktene mellom Sverige og det gammelrussiske riket. Men *motivet* er interessant, for det er sannsynligvis en falk. Doppskofuglene lar seg ikke klart artsbestemme, men vi får hjelp av slektsvåpenet til den gammelrussiske storfyrsteslekten, Rurikidene. De hadde fra annen halvdel av 900-årene til 1100-årene et våpen som viser en rovfugl med spisse vinger, som på en falk, men ikke ørn eller hauk. På noen er øynene markert med en ring, som kan tyde på at det er falk, som har et bart felt omkring øyet. Den smale halen tyder også på at det dreier seg om falk.

Herskersymbol

I tillegg omtaler en del russiske middelalderdikt, for eksempel Igor-kvadet fra sent på 1000-tallet, Rurikidefyrstene som falke, og fiendene deres som ravner. Falkebildet var med andre ord et herskersymbol (slik vi ser det også i nordisk kunst fra middelalderen). Vi har lov å anta at doppskofuglene var nettopp falke, fordi utbredelsen knytter dem til Russland. Siden det andre utbredelsesområdet er Sverige, er det viktig å merke seg at den russiske storfyrsteslekten, Rurikidene, hadde svensk blod i årene.

Falkene ble, som Per J Tømmerraas skriver på de foregående sider, brukt til en meget fornem og kostbar sportsjakt som ble drevet bare av de rike. Jakt med jakt-

falk var tildels forbudt for andre enn kongene. Svenskene kan ha blitt kjent med jakten i Russland, for Rurikidene drev jakt med falk og hauk. Russland var naboer med de asiatiske rytternomadene som det var så mange av på de sørrussiske og ukrainske steppene.

Spor av falkejakt i Skandinavia

Men har de selv drevet slik jakt i Sverige? Faktisk var det mulig, for både Uppland og Gotland var allerede i vikingtiden så oppdyrket at deler av landskapet kan ha vært åpent nok. Åpent landskap er nesten en forutsetning for jakt med fugl.

De eldste spor av jakt med rovfugl i Skandinavia er muligens bilde av rytter med fugl på noen hengesmykker fra 500-550 e Kr. I to rike graver fra 750 og 800 fra Uppland er det funnet skjeletter av henholdsvis hauk og jaktfalk. I samtidens kunst var en rovfugl et vanlig motiv, og en serie bautasteiner fra Gotland viser jaktscener. På billedvevnaden fra Osebergskipet (ca 850) er det muligens også en rytter med jaktfugl. Fra 1000-tallet er det en ny serie runesteiner som viser jakt med fugl, en i Uppland, og en på Toten. Det er iallfall tenkelig at en overklasse i noen grad kan ha drevet denne form for dyr og ineffektiv forlystelsesjakt - vikingtidens sportsjege-re. Kanskje det nettopp var de få mennene som hadde falkedoppsko på sverdet sitt?

Vi kan selvsagt ikke se bort fra at falkedoppskoene rett og slett var et hersker-tegn, eller statussymbol av noe slag, uten sammenheng med utøvelse av jakt med falk. Men fint var det åpenbart og en sammenheng med Russland er det.

Det er interessant at tre av de fire falkedoppskoene fra Norge er funnet i Trøndelag, den landsdel som hadde de nærmeste forbindelsene med Mellom-Sverige og videre østover til Russland på den tiden. Disse mennene bodde i Malvik, på Vikna og på Namdalseid.

Man skal være svært forsiktig med å trekke det for langt, men Nidaros' grunnlegger, Olav Tryggvason vokste opp i Russland nettopp på denne tid.

Veggmaleri fra Risinge kirke, Sverige. 1200-årene. Konge med verdighets-tegn: krone, falk, hest. I høyre hånd et jakthorn eller et fuglelår til å lokke fuglen inn igjen. Etter Åkerström-Hougen i Acta Universitatis Upsaliensis. Figura. Nova series 9

I DUNVÆRENE PÅ HE

av Birgitta Wik

Innsamling av dun fra ærfuglen har vært en viktig attåtning til fiske og husdyrhold i mange kyststrøk fra Trøndelag og nordover. Det ettertraktede dunet har fylt dyner og puter for de bedre stilte i samfunnet i mange århundrer. Helgelandskysten, med sitt mylder av øyer og skjær, har egnet seg særlig godt til denne næringen, som verken kan karakteriseres som rendyrket husdyrhold eller fangst.

I dag er det noen få familier som driver med innsamling av dun på Helgelandskysten, mens det tidligere fantes dunvær på mange av øyene her. Det er anslått at det ble produsert rundt ett tonn rensedun i Nordland hvert år i begynnelsen av 1900-tallet. Omtrent 2/3 av dette kom fra Helgeland og da mest fra den søndre halvdel.

Tunet på Heimlandet. Foto: B. Wik 1991

De fleste av de gamle dunværene er i dag fraflyttet. Den store innflyttingen til de større øyene og til fastlandet har pågått etter den annen verdenskrig. Fraflyttingen var påskyndet av den norske staten, som ga kontantstøtte til dem som valgte å flytte. Det er et tankekors at den store fraflyttingen skjedde etter at elektrisitet, post, telefon og fjernsyn hadde gjort sitt inntog på mange av øyene og lettet kommunikasjonen med utenverdenen.

Mange av værene får imidlertid nytt liv om våren og sommeren. En mangehundre-årig tradisjon med stell av ærfuglen holdes ved like. Om de fleste ikke driver aktivt med duninnsamling, trekker mange likevel ut til sine vær for å beskytte ærfuglen i hekketiden. Ærfuglen har mange fiender, bl a villmink, havørn, ravn, stormåse og kanskje også mennesker, enda den har vært totalfredet siden 1980.

På flere av værene i det store grunnhavsområdet mellom og utenfor Vega og Tjøtta drives det fortsatt med duninnsamling. På Kilvær traff jeg i fjor Lydia og Harry Benjaminsen, som har tatt opp igjen dunnæringen. På Kilvær er det flere bruk eller *naboer*, men det er bare familien Benjaminsen som bor her året rundt. Når sønnen begynner på skolen, blir de imidlertid nødt til å flytte inn til Vega. På bruket dette paret driver, fantes det for ca 40 år siden 100 ærfuglreir. Egg og dun fra ærfuglen var da en viktig attåtning.

På besøk i Flovær

Også på et av de ytterste og minste værene, Flovær, drives det fortsatt med duninnsamling. Etter at den forrige eieren døde, har en ikke bodd året rundt på været. Maren og Arvid Pedersen, som nå eier stedet, bor her imidlertid så mye som mulig i rugetiden.

Jeg var så heldig å få følge eieren ut med sjark fra Vega til Flovær en godværsdag i sommer. Sjøen lå blikkstilte hele dagen. Under reisen fikk jeg se flere seler, småhval, havørner, skarv, gjess og lom. På turen fikk jeg også forsøke meg på å fiske. Jeg var heldig og fikk både stor torsk og sei på krokene!

Vi la til ved *Heimlandet*, der husene ligger. Til været hører også en del mindre holmer. På alle er det god gressvekst, men jordlaget er tynt.

Fra bergknausen ovenfor våningshuset er det god utsikt i alle retninger. Mot vest ligger fallgarden eller *bågarden*. Her skummer det hvitt mot de få skjærene. Ellers ser en bare hav. Ut til Egga eller *Røra* er det bare 4,7 sjømil. I nord ser vi en samling hus, som nærmest ser ut til å vokse opp av sjøen. Det er husene på det pannekakeflate Lånan, naboværet til Flovær. Livet på dette været er mesterlig skildret av Helge Wold i boken "Utvær". Mot øst er det en tilsynelatende endeløs rekke av holmer, og fjelltoppene på de største øyene sees så vidt. Langt derinne bodde godsherren på Tjøtta. Storparten av øyriktet en ser har hørt inn under godset, som var det største på Helgeland. Også på Flovær var en leilendinger under Tjøtta til i begynnelsen av 1900-tallet. Folk herfra har gjennom årene rodd mange turer innover lastet med fisk, egg og dun, som en betalte i landskyld til godsherren.

Ærfugl

Rundt om på Heimlandet står mange små hus i forskjellige former. Dette er ærfuglhusene. Flere består av hvelvede båter. Andre er lave hus med vanlig mønetak. Inni ligger reirene på rekke og rad i hver sin bås, slik at husene innvendig ligner på miniatyrfjøs. En del hus består av ett, to eller flere reir under en planke, en ovnsplate eller litt takplate. Husene lages for å holde dunet tørt, men også som beskyttelse for fuglen. De fleste reirene var forlatt ved besøket den 9. juli, men en og annen etterslentrer var fortsatt igjen.

L GELANDSKYSTEN

Arvid Pedersen fortalte at de laget reirene sist i april. Til reirene brukes tørket blæretang, slik at det skal være lett å fjerne dunet. Hvis fuglen selv lager reiret vil det bestå av kvist, strå og tang. Det gjør det vanskelig å rense dunet. 1. mai er den første ærfuglen på plass på Flovær. Pedersen mente den måtte være minst 40 år gammel! Hvis fuglen trives, oppsøker den samme hekkeplassen år etter år.

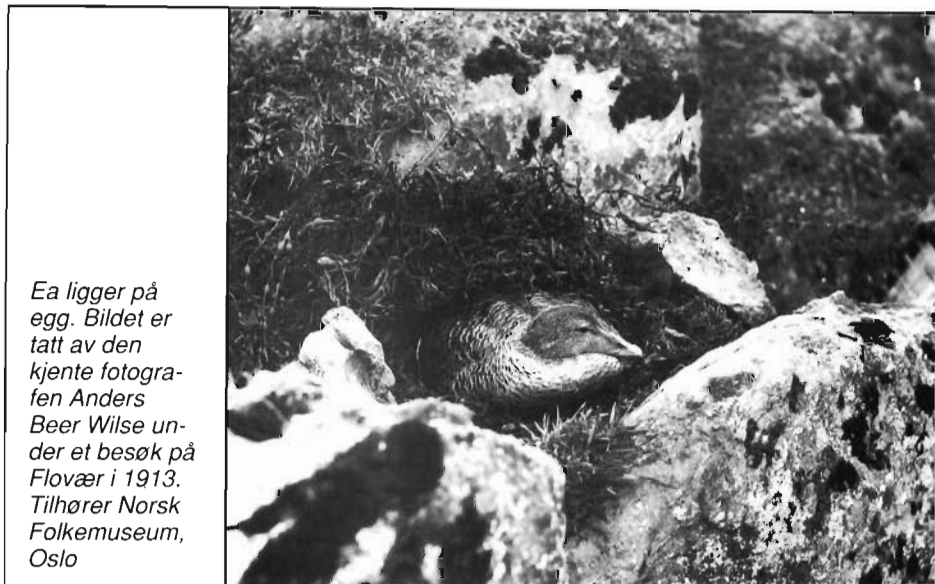
Før ea, ærfuglhunnen, legger eggene, må det være helt stille. Fuglen er da meget var og kan lett bli skremt og velge en annen hekkeplass. I denne tiden får ikke barn leke ute, katten må være bundet og en kan knapt gjøre opp ild i ovnen. Etter at rugingen begynner, oppfører fuglen seg mer som om den er tam. Ea og hennes make, ækallen, kommer sammen til hekkeplassen, men mens ea ruger eggene, forsvinner hannen ut til havs. Dette gjør den, fordi den i denne tiden mister fjær og har vanskelig for å klare seg. Ea ligger stort sett hele tiden på eggene. Hun tar seg knapt tid til å spise i rugeperioden, som varer i 27-28 døgn.

Ea legger tre til seks egg. Gjennomsnittet er fire egg. Det har vært vanlig å ta et par av eggene til mat. På Flovær ble det nå bare tatt et par egg fra noen reir. Hvis en tar de første eggene, vil ea legge nye egg som erstatning for de som er fjernet. Problemet er at hvis eggene blir tatt vil hun ikke trives så godt og kanskje velge en annen rugeplass neste år. Det tar lang tid å opparbeide et dunvær av noen størrelse, så det gjelder å stille godt med fuglene.

Så snart eggene er klekket, begir mor og unger seg ned til sjøen for å få mat. Ærfuglen lever for det meste av bløtdyr, særlig blåskjell. Den kan dykke så langt ned som 50-60 m for å få tak i mat. Mange av ungene blir tatt av havørn på sjøen. Så nå, når en er kvitt minken på Flovær, har havørna tatt over som problem.

På Flovær pleier det nå for tiden å komme unger i 160 reir hvert år, men en lager i stand flere reir enn det. I tillegg finnes en del reir, som fuglen selv lager. Tidligere var det hekkende fugl i opp til 1300 reir.

Under rugingen skyver ea dun fra brystet og ned i reiret. Dette er dun som hun røyter naturlig. Det var en vanlig forestilling tidligere at fuglen slet dunet fra brystet for å gjøre det lunt i reiret. Denne forestillingen avspeiles også i diktet:

Ea ligger på egg. Bildet er tatt av den kjente fotografen Anders Beer Wilse under et besøk på Flovær i 1913. Tilhører Norsk Folkemuseum, Oslo

*"Ederfuglen i Norge bor,
der holder han til ved den blygrå fjord.*

*Han plukker af brystet de bløde dun,
og bygger sig rede både varm og lun.*

*Men fjordens fisker har stålsat hug;
han plyndrer redet til sidste fnug.*

*Er fiskeren grum, så er fuglen varm;
han ribber igjen sin egen barm.*

*Og plyndres han atter, så klæder han dog
sit rede påny i en velgjemt krog.*

*Men røres hans tredje, hans sidste skat,
da spiler han vinger en forårs-nat.*

*Da kløver han skodden med blodigt bryst; -
mod syd, mod syd til en solskins-kyst!"*

"Ederfuglen" av Henrik Ibsen.

Huset til den 40 år gamle ea. Foto: B. Wik 1991

Rundt om på Heimlandet finnes mange ærfuglhus. Både i den hvelvede båten og i bua lager vertskapet reir. Foto: B. Wik 1991

Arvid Pedersen med dun som han nettopp har hentet fra et reir under bua. Foto: B. Wik 1991

Dun som er hentet fra reirene og nå skal legges på dunharpen. Foto: B. Wik 1991

Etter at ea har forlatt reiret ligger dunet igjen i reiret godt blandet med tangen. Så begynner det møysommelige arbeidet med rensingen av dunet. Først ristes det meste av tangen vekk. Etterpå legges dunet på en dunharpe, som består av en treframme, som det er spent strenger på fra den ene kortsiden til den andre. En trekker så en *harpenabb* fram og tilbake over strengene. Strengene begynner å vibrere og derved spretter rasket ned og støvet står som en sky i luften. Det minste rasket må plukkes ut med fingrene. Rensingen bør helst foregå ute i solen, dels for at det ikke er så behagelig med alt støvet, men også fordi rasket lettere spretter ut når det er tørt. Ofte er dette imidlertid arbeid, som gjøres innendørs om høsten. Det ferdigrensede dunet er grått i fargen. Det består av fine tråder med korte, myke nåler på. Dette gjør at en kan bruke finere stoffer til dynene, ettersom dunet ikke så lett trenger ut av trekket, slik som fjær som har en stilk.

For å få 1 kg dun trengs det dun fra 60 reir, opplyser Pedersen. Et reir gir i gjennomsnitt 16-17 g. Det meste av dunet selges til oppkjøpere i Tromsø og Trondheim.

Etter at jeg kom til Trondheim, har jeg kontaktet Trondheim Dampfjærrseri AS for å høre om de kjøper dun fra Helgeland. Joda, Harald Stene forteller at de gjennom en årrekke har kjøpt ærfugldun derfra, senest i fjor. På bedriften både syr de trekkene til dynene og fyller dem med dun. Dunet kjøpes ferdigrensede, ettersom dette ikke er arbeid som kan gjøres maskinelt. Ferdigrensede dun ble i fjor kjøpt for 2500 kr pr kg. Dynene selges gjennom forhandlere, og prisen kommer da opp i 9000-9500 kr for en dyne. Det ser ut til at det er i det siste leddet den største fortjenesten gjøres. Den stive utsalgsprisen gjør at det er vanskelig å selge dynene. Stene fortalte at det til en dyne av normalstørrelse, dvs 140x200 cm, går med mellom 900 og 1000 g dun. En må således samle dun fra 60 reir for å få nok til en dyne.

Hvor lenge har en drevet med duninnsamling på Helgeland?

I de gamle matriklene finner vi spor som viser at duninnsamling lenge har vært en næring, og at myndighetene tidlig var ute med å skattlegge den. Det oppgis i matrikelutkastet fra 1723 at det til Lånan hørte et dunvær, som ble foreslått taksert til 2 pund (12 kg). Det oppgis i den samme matrikkelen at det fantes fuglevær på både Nord-Sandvær og Sør-Sandvær. Betegnelsen "fuglevær" forteller imidlertid ikke om det bare ble samlet egg på stedet eller om en også drev med innsamling av dun. Dunvær regnes som mer verdifullt enn eggvær. Nord-Sandvær er taksert for 1 våg (18 kg) og Sør-Sandvær for 1 pund og 12 merker (9 kg). Det er lite trolig at Nord-Sandvær skulle være høyere taksert enn Lånan, hvis det ikke fantes dunvær

her. Jeg har ikke funnet dunvær nevnt i matrikler og skattelister fra Helgeland eldre enn 1723.

I en skattemåte fra 1661 er det notert at Lånan og Flovær hadde fiskevær. Dunvær eller fuglevær nevnes ikke der.

I Olav Engelbrekssons jordebok fra 1530-tallet nevnes under Tjøtta et "kobbe vede" (selvær) på Sandvær. Også i Brønnøy prestegjeld nevnes flere selvær, særlig rundt Torget. Det nevnes også at det til kirken på Sund i Sømna hørte både egg- og selvær.

I Aslak Bolts jordebok fra 1432-1449 nevnes ikke dun- eller fuglevær i Tjøtta-området. Nord-Sandvær er imidlertid nevnt som et selvær, som hørte inn under Tjøtta gard.

Sporene etter dun- eller fugleværene blir således færre og færre i eldre kilder.

Italieneren Pietro Querinius, som forliste utenfor Røst i Lofoten, forteller i 1432, at ville ender bygde reir på øya. De var så tamme at en kunne ta egg fra dem, uten at de ble skremt. Han forteller imidlertid ikke noe om at en samlet dun fra reirene.

Går vi til sagalitteraturen, forteller Snorre i Olav den Helliges saga at Hårek på Tjøtta og Grankjel tretter om et utvær: "Det ligg eit vær ut imot havet, som ein fangar både sel og fugl på, og som er både eggvær og fiskevær, og dette hadde frå gammal tid legi til den garden som Grankjel åtte ..." Snorre nevner imidlertid ikke duninnsamling her.

Stormannen Ottar fra Hålogaland nevner i sin beretning til kong Alfred i England rundt 890, at fuglefjør *Fugela fæderum* var en av de varene han mottok i skatt fra samene. Den fornemste av disse betalte ham bl a 10 sekker av denne varen. Dette trenger imidlertid ikke å være fra ærfuglen, men er kanskje heller fjør fra lundefuglen. Denne fuglen er blitt fanget i store mengder ikke bare for sitt kjøtt, men også for fjørene. Ordet "dun" fantes ikke i det angelsaksiske språket da Ottars beretning ble nedtegnet. Det opptrer først på 1300-tallet. *Fugela fæderum* kan derved like gjerne bety dun, ettersom en ikke hadde noe eget ord for det.

Det er særlig Ottars reise, som viser at en drev med innsamling av fjør eller dun i Nord-Norge så tidlig som i vikingtid. Den store mengden viser også at den må ha vært en handelsvare å regne med. Hvis Ottar også mener dun fra ærfugl, trenger dette likevel ikke å ha noe å gjøre med duninnsamling i den form vi har sett i dunværene på Helgeland. Det kunne være ren høsting av dun fra ærfugl, som selv laget sine reir. Denne måten å samle dun på har vært vanlig i Troms og Finnmark også i senere tid.

I slutten av middelalderen økte omsetningen av dun og fjør ute i Europa og det

Arvid Pedersen demonstrerer dunharping. Harpen holdes i den en kortenden mens den andre enden støttes mot et bord eller lignende. Dunet legges oppå harpen, deretter stryker en harpenebben over strengene. De begynner å vibrere, og rasket spretter ned på marken mens dunet blir liggende igjen. Foto: B. Wik 1991

er trolig at opparbeidningen av dunværene da tok fart. I Norge er dyner og puter med dun og fjør ofte nevnt i skiftene etter embetsmennene og prestene fra 1600-tallet av. På dunværene hadde det da utviklet seg en spesialisert produksjon. Det er denne produksjonen vi nå synes å se slutten av. Men kanskje etterspørselen av dunet fra ærfuglen igjen vil ta seg opp – og dermed produksjonen. For det finnes vel neppe dyner med bedre egenskaper?

Litteratur:

- Bately, J. (ed.) 1980: The Old English Orosius. Oxford University Press.
- Blom, G.P. 1830: Bemærkninger paa en Reise i Nordlandene og igjennem Lapland til Stockholm i Aaret 1827. Christiania.
- Helland, Amund, 1907-8: Norges land og folk, Nordlands amt, første og anden del. Kristiania.
- Kolsrud, Knut, 1975: Dunvær. Norveg 18. Oslo.
- Kolsrud, Knut, 1976: Lundefangst. Norveg 19. Oslo.
- Schøyen, Carl, 1931: Fuglefjell. Oslo.
- Wold, Helge, 1983: Kystfolk og sjøfugl. Utstillingskatalog. Tromsø.
- Wold, Helge A. 1985: Utvær. Bilder fra et nordnorsk hverdagslandskap. Oslo.

Utsikt fra Flovær mot øst. I forgrunnen ser vi ærfuglhus og i det fjerne skimtes "De sju søstre". Foto: B. Wik 1991

RUSSISK FANGST PÅ SVALBARD

- livet på grensen av det mulige

av Marek E. Jasinski

Norges nordligste del - Svalbard - har ikke bare en fantastisk natur, men også en fargerik historie med kulturelementer fra mange europeiske nasjoner. En av episodene i Svalbards historie ble "skrevet" av russiske fangstmenn fra pomor-området ved Hvitehavet. Deres fangst på arkipelagen varte faktisk til midten av forrige århundre. Det eksisterer en viss uenighet mellom forskere om når denne fangsten begynte. De fleste norske og vesteuropeiske forskere mener at dette skjedde etter Willem Barents offisielle oppdagelse av øygruppen i 1596. En del sovjetiske forskere hevder derimot at allerede rundt midten av 1500-tallet bygde fangstmenn fra Hvitehavstraktene sine overvintrings-hytter på Svalbard. Det foregår ganske intensive arkeologiske undersøkelser av russiske lokaliteter på Svalbard, og vi håper at også datering av den tidligste fasen av denne fangsten vil gi data som kan belyse problemet.

Utvikling av russisk fangst på Svalbard var relatert til de generelle sosiale og politiske forandringene i 15-1800-tallets Russland. En av hovedelementene i disse endringene var å innlemme imperiets utkantstrøk i et sentralisert økonomisk system. Denne prosessen resulterte i tette økonomiske forbindelser mellom landsdelene og merkbar økning i eksporten av varer fra de nordligste områder.

De mest ettertraktede produkter fra Hvitehavets kyst har siden middelalderen vært hvalrossstener og pels. 1600-tallets handel med disse varene ble stadig mer kanalisert gjennom havnen i Arkhangelsk, som ble etablert i annen halvdel av 1500-tallet. I flere århundre fremover fungerte den som et russisk vindu mot den vestlige verden. De nordligste deler av Russland var rike på hvalross, sel og rev, og havnen i Arkhangelsk gjorde fangstproduktene lett tilgjengelige for utenlandske kjøpmenn. Pomorske fangstmenn jaktet på dyrene langs kysten av Hvitehavet, Novaja Semlja og Sibir, hvor markedsplassen Mangazeya ble etablert.

I 1619 innførte den russiske tsaren Mikhail Fedorovitch et dekret som forbød all sjøfart fra Hvitehavstraktene til Mangazeya. Hans ønske var å eliminere handelen som ble drevet av utlendinger direkte med befolkningen i Sibir, - og lignende

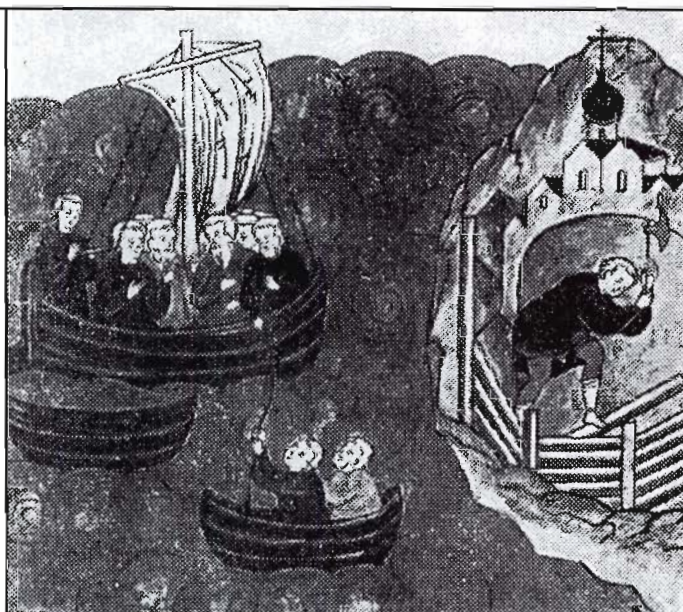
handel drevet av mellommenn fra pomor-området. Dekretet endret radikalt den økonomiske situasjonen til pomorske fangstmenn gjennom å holde dem effektivt unna deres tradisjonelle fangst- og handelsregioner. Samtidig ble fangsten i Hvitehavet stadig mindre vellykket, mest sannsynlig på grunn av overbelastning. Veien mot øst var stengt av tsaren. Russiske fangstmenn hadde ikke annet valg enn å dra nordover - i ishavet - for å fortsette sitt yrke på Svalbard - som russerne kalte *Grumant*.

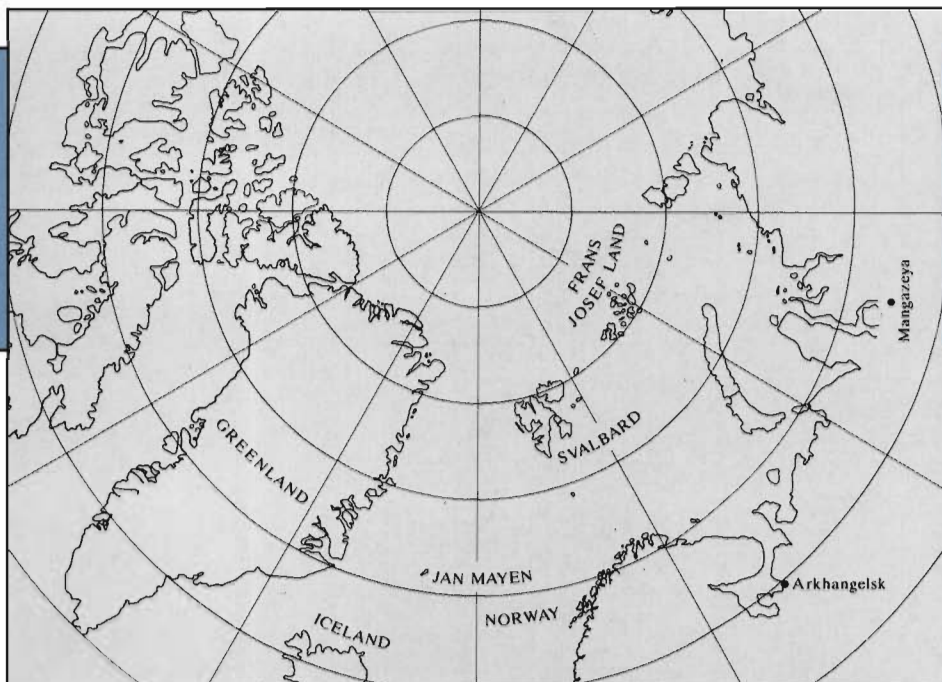
Skriftlige og arkeologiske kilder bekrefter at fangstmenn fra pomor-området drev med både sommer- og overvintringsfangst på Svalbard. Krøniker fra Arkhangelsk-området fra slutten av 1700-tallet beskriver avganger av båter fra Hvitehavstraktene til Novaja Semlja og Spitsbergen i mai eller juli, og "... dersom fangsten var bra, kom de tilbake samme år." I andre tilfeller kunne en slik ekspedisjon ta 18 måneder - ja, opptil to år - og mange av dem kom aldri tilbake. Andre kilder forteller at et stort antall av disse ekspedisjonene var planlagt som helårige, og de var utstyrt slik at overvintring på Svalbard var mulig.

Forberedelser

En russisk fangstekspedisjon til Svalbard måtte forberedes svært nøye. Først og

Dette miniatyrbildet er å finne i et russisk manuskript fra 1700-tallet. Det viser den russiske båttypen lodja som, sammen med mindre båter, ligger ved havnen ved Solovetskij-klosteret i Hvitehavet.

fremst var fangstgruppen helt avhengig av et fartøy og flere mindre båter. Disse båtene måtte også klare seg i arktisk miljø og garantere for returen. En del ekspedisjoner hadde egne båter som "overvintret" sammen med mannskapet. Disse fartøyene ble om vinteren plassert på land nær fangsthyttene. Andre grupper ble transportert til Svalbard og hentet neste år. Gjennom hele perioden av russisk fangst på Svalbard var det *lodja*-typen som var hovedfartøyet. Båtens planker er klinket sammen, og har vanligvis en mast som bærer råseilet. Enkelte forskere påstår at også *koca*-typen ble brukt på Svalbard. *Koca* er et litt mindre fartøy bygd etter de samme prinsipper som *lodja*. Under selve fangsten på Svalbard ble det brukt sydde robåter av mindre format som *karbas* og *snjaka*.

Fangstutstyr, klær og proviant måtte også ordnes og forberedes meget nøye. Like viktig var valg av fangstmenn. Disse folkene måtte ha stor erfaring i arktisk fangst og være i stand til å klare de sterke fysiske og psykiske påkjenningene som en overvintring på Svalbard innebar.

Livet på Svalbard

Etter ankomsten til Svalbard startet en svært aktiv periode. Sommerfangsten på hvalross, sel og beluga ble drevet ved siden av bygging av fangsthytter og forberedelser til vinteren, slik som samling av rekved og lagring av proviant.

Det er klart at en bra hytte, på russisk kalt *isba*, var en forutsetning for en vellykket overvintring. Skriftlige kilder forteller at det ombord på lodjaer ble transportert prefabrikerte hytter fra Hvitehavstraktene. En annen mulighet var å bygge hyttene av rekved som fins på Svalbards strender. Slike hytter ble bygd særlig i nødsituasjoner, f.eks. dersom den opprinnelige hytta brant ned. Disse informasjonene ble bekreftet gjennom arkeologiske undersøkelser blant annet i Hornsund-området, hvor fundamentet av seks fangststasjoner bygd i lafte- eller reisverk-teknikk ble funnet. To av dem, Schønningholmane og Palffyodden bestod av tre hytter. To andre, Gnålodden og Russepynten hadde to hytter, mens Revelva og Worcesterpynten hadde bare en liten bygning hver. Dørene til disse hyttene ble alltid plassert på lesiden, i forhold til hovedretning av vintervinden i det enkelte området. Hvert hus hadde et inngangsparti, brukt som lager, og et hovedrom. Her konsentrerte

Arktis

man alle aspekter av dagliglivet, særlig vinters tid. Rommet ble brukt som stue, soverom, verksted og kjøkken. Hovedelementet her var en ovn bygd av naturstein eller murstein som var tatt med fra fastlandet. Gulvet ble belagt med steinplater eller treplanker. Langs veggene hadde fangstmennene sine sovebenker dekket med pels, og der hadde de også hyller for utstyret sitt. Ved vinduet ble det plassert et spisebord. Noen av fangststasjonene ble også utstyrt med en typisk russisk badstue med steinovn.

Når vinteren kom, startet ekspedisjonens vanskeligste periode. Mørketiden gjorde det umulig å drive med hvalross-

og selfangst, bortsett fra i kortere perioder med skyfri himmel og månelys. I denne perioden konsentrerte man fangsten om pelsdyr som polarrev og isbjørn. Reven ble fanget i spesielle feller som fangstmenn besøkte nesten daglig. Isbjørnjakt foregikk ved bruk av gevær, hovedsakelig når dyrene nærmet seg fangststasjoner, ofte lurt ved lukt av stekt kjøtt som russerne pleide å henge på en stolpe ved hyttedøren. Døren var utstyrt med en spesiell åpning slik at bjørnen kunne skytes uten å forlate hytta og risikere mer direkte sammentreff. Det ble også skutt isbjørn på turer til revefellene når situasjonen tilsa det. Dersom antallet fangstmenn på en stasjon var større enn nødvendig for kon-

En russisk fangststasjon i Arktis. Fra I. Lamonts "Yahting i the Arctic Seas" fra 1876.

Arkeologisk utgraving på Gnålodden i Hornsund. Foto: M.E. Jasinski

troll av revefellene i et bestemt fangstområde, ble det laget skilt, og en del av mannskapet ble plassert i mindre hytter, kalt *isbuski*, spredt over større avstander.

Om vinteren vokste faren for det som alle fangstmenn fryktet mest, nemlig skjørbuk. Russerne kjempet mot denne sykdommen ved bruk av ganske enkle metoder. Deres diett bestod av rått kjøtt, blod, og saltfisk rik på vitaminer. I tillegg drakk de surmelk som var medbragt fra fastlandet, blandet med molte (*Rubus chamaemorus*) som inneholder store mengder C-vitamin. Disse metodene viste seg å være ganske effektive. Blant undersøkte

skjeletter fra russiske graver på Svalbard har kun veldig få spor etter skjørbuk.

Vinteren på Svalbard betyr alltid en begrensning av utendørsaktiviteter. Det er et kjent faktum at passivitet i mørketiden er en meget negativ faktor for den psykiske helse i de arktiske strøk. Russernes metode for å bekjempe dette, var ekstra arbeid. I kulturlag fra flere fangststasjoner fant arkeologene verktøy for skoproduksjon og rester etter ferdige skovarer. Deres størrelser (ofte barne- og kvinnestørrelser) tyder på at skoene skulle selges på fastlandet etter hjemreisen. I tillegg drev fangstmenn med tauproduksjon,

skinnkonservering og koking av hvalrossolje, som de lagret i fat og plasserte på utsiden av hytteveggen. Dette fungerte i mellomtiden som ekstra isolasjon mot den kalde arktiske vinden.

Dagene og ukene ble målt ved hjelp av ristninger i trepinner. Fritiden brukte russerne til sjakkspill. Dette fikk arkeologene bekreftet gjennom funn av sjakkbrett og figurer. Skriftlige kilder beskriver også besøk mellom forskjellige fangststasjoner i vinterperioden. Russerne gikk på besøk på ski, og brukte polarstjernen som veiviser. Nødrasjoner bestod av brød. En trespade var obligatorisk utstyr på slike turer. Dersom reisende skulle bli overrasket av snøstorm, bygde de en skjerm av snøblokker der de kunne vente til vinden hadde lagt seg.

Når våren kom, begynte fangstmennene igjen med sjøfangst. Mannskapet fra "isbuski" returnerte med fangsten til sine opprinnelige stasjoner, og selfangsten ble drevet for fullt. Sommermånedene betydde siste sjanse for hvalrossfangst. Hvalrossstener hadde størst betydning, økonomisk sett. Ved Hvitehavskysten i Kholmogory var det allerede i middelalderen etablert et sentrum for utskjæring av luksuriøse gjenstander av hvalrossstener. Dette produktet har alltid hatt et stort marked i Det fjerne østen.

Utgraving på Schønningholmene i Hornsund. Foto: M.E. Jasinski

Samtidig med sommermånedenes hektiske fangsttid, måtte forberedelser for hjemreisen gjøres. Lodjaen ble lastet med fangsten, og proviant ble samlet. Det som sto igjen var å seile til hjemstedet.

Religion

Det var enda en psykologisk faktor som hjalp de russiske fangstmennene å overleve vinteren på Svalbard - nemlig deres religiøse tro. Å si at dette hadde stor betydning er ingen overdrivelse. I hele perioden med russisk fangst på øygruppen var de russiske ortodokse klostre blant organisatorene av fangsten. De fleste klostrene i Nord-Russland ble drevet av *Starovier*-sekten, dvs de gammeltroende. Medlemmer av ekspedisjonene ble ofte engasjert blant befolkningen som bodde på klostrenes eiendom. Svært ofte ble også munkene sendt sammen med fangstgruppene for å passe på at de religiøse reglene ble overholdt på Svalbard. B.M. Keilhau, som besøkte Svalbard i forrige århundre, fant en inskripsjon plassert over døren på en av hyttene i Habenichtbukta på Edgeøya. Teksten lød: *Sija isba staroverska* - "Dette huset tilhører de gammeltroende".

Inntil ganske nylig var de monumentale ortodokse korsene, ofte bygd i grupper, et karakteristisk trekk i landskapet på Svalbard. De fantes ved nesten alle stasjoner og ellers langs kysten. Deres rolle er uten tvil flersidig. De hadde en religiøs funksjon som uttrykk for offer, samtidig som de uttrykte en bønn om god fangst og beskyttelse. De døde ble ofte begravd ved disse korsene. Keilhau mener at de ble bygd hvert år etter at fangstgruppen gikk i land på Svalbard, og også rett før hjemreisen, for å be om en vellykket tur tilbake til Russland. Enkelte forskere mener at korsene hadde en funksjon innenfor navigasjon og fungerte som merker for russiske båter.

Ikke alle overlevde

En del russiske fangstmenn kom altså aldri tilbake til sine hjem. De ligger gravlagt ved restene av de monumentale ortodokse korsene langs Svalbards kyst. Vi vet ikke hvorfor de døde, siden bare en liten del av skjelettmaterialet er undersøkt av forskere. Et unntak er undersøkelser av tyve skjeletter fra Russekeila i Isfjorden. Alt tyder på at mannskapet fra Russekeila - en av de største russiske fangststasjoner på Svalbard - i løpet av et år ble angrepet av en smittsom sykdom som gjorde at alle medlemmene av gruppen måtte bøte med livet. Skjeletter av de to siste ble funnet i ruinene av et av husene. Undersøkelser påviste at kun i ett tilfelle kan man snakke om skjærbuk. Flere av skjelettene hadde tydelige spor etter reumatisme og mindre kvestelser.

Det var imidlertid ikke bare sykdommer som plaget russiske fangstmenn. I 1820 ble et Russisk fartøy funnet i Hornsund. Hele mannskapet var omkommet. Disse

Borgen og handelsstedet Magazeya i Sibir. Udatert maleri av Makayev

fangstmennene hadde akkurat avsluttet fangstsesongen, og lastet båten for retur da de ble angrepet, robbet og myrdet av Svalbards pirater.

Litteratur:
Carlheim-Gyllenskold, V. 1880: På åttionde breddgraden. Albert Bonniers Forlag, Stockholm. 256p.
Conway, M. 1906: No Man's Land. A history of Spitsbergen. University Press, Cambridge. 377p.
Jasinski M.E. 1988: Maritime aspects of Svalbard archaeology. Norsk Sjøfartsmuseum. Årsberetning 1988: 85-106.
Jasinski, M.E. 1990: Russian hunting in Hornsund, West Spitsbergen. Settlement pattern. Forskning om mennesker på Svalbard. Rapport fra en konferanse, 3-6 mai 1989. NAVF. Oslo. 39-58.

Keilhau, B.M. 1831: Reise til Øst- og Vest-Finmark samt til Beeren-Eiland og Spitsbergen, i Aarene 1827 og 1828. Johan Krohn. Christiania. 247p.
Lamont, J. 1876: Yachting in the Arctic Seas or notes of five voyages of sport and discovery in the neighbourhood of Spitzbergen and Novaya Zemlya. Chatto and Windus, Piccadilly. London. 387p.
Ovsyannikov, O.V. 1988: Pomorskaya promyslowaya "enciklopedija" konca XVIII v. Kultura Russkovo Severa. Nauka. Leningrad. 71-86.
Rae, E. 1881: The White Sea Peninsula, A Journey in Russian Lapland and Karelia. John Murray. London. 347p.
Starkov, V.F. 1986: Russian Arctic seafaring and the problem of the discovery of Spitsbergen. Fenoscandia archaeologica III. 67-72.
Storå, N. 1987: Russian Walrus Hunting in Spitsbergen. Etudes/Inuit/Studies, 11, 2. 117-138.

Norsk-sovjetisk utgravning av en russisk fangststasjon i Russekeila i Isfjorden. Foto: M.E. Jasinski

Hvalross fotografert i Habenichtbukta på Edgeøya. - Dessverre et sjelden syn i våre dager. Foto: M.E. Jasinski

FORNMINNEVERNET PÅ NY KURS

- fra problem til ressurs

av Kristian Pettersen

Det står vel ikke til å nekte at fornminnevernet har hatt en noe blandet interesse hos lokalbefolkningen i distriktene. Blandet i den forstand at de aller fleste mennesker har en ekte og levende interesse for arkeologiens "mysterier" og de fysiske minnene fra en fjern fortid, men at en ofte blir mer reservert dersom det viser seg at fornminner griper radikalt inn i utbyggingsinteresser som kan skaffe arbeid og virksomhet i næringsfattige strøk.

Forhistorien, eksisterer bare i vår fantasi, men de fysiske minnene om forhistorien fins. Deres verdi og betydning må i ett og alt sees i forhold til dagens samfunn og de som kommer etter oss, enten det gjelder den vitenskapelige verdi som kilde til kunnskap om fortida, opplevelsesverdi, eller sett ut fra andre verdinormer.

Fornminnevernet kommer inn i alle former for arealplanlegging, grovt sett ved konstatering av at et område har en tydelig fortidig dimensjon, eller at en slik dimensjon mangler eller er uklart.

Et slående trekk i slike saker er at en ved undersøkelse av et område ofte finner at den nåtidige dimensjon er knyttet til den nåtidige gjennom usynlige bånd som vi kan ane allerede ved et blikk på kart over området. Topografi og naturressurser disponerer for bestemte virksomheter i landskapet. Dersom disse usynlige båndene åpenbarer seg, får landskapet en "levende" kulturhistorisk karakter, som viser at menneskene ofte har tenkt likt i bruken av landskapet før og nå.

I kulturminnevernets arbeid i forhold til utbygging er utgangspunktet som regel på utbyggingssiden. Med den store mengden arealplaner som kulturminnemyndighetene skal ta stilling til gjennom året, vil ofte problemstillingen bli: Hvor langt er det tilrådelig å slippe nåtiden inn på fortiden? Skal fornminnene utgjøre reservat eller skal de gå inn som naturlige momenter i dagens flerbruk av områder?

Svaret på dette er selvfølgelig avhengig av den konkrete sak dette gjelder. I slike

saker er det viktig å se på hvor aktuelle fornminneinteressene er eller vil kunne bli, hvor forståelige de kan være ut fra hvordan mennesker tenker i dag. Aktualitetsaspektet er svært viktig for forståelsen som skal sikre fortsatt fysisk bevaring av de konkrete minnene. Uten aktualitet - liten interesse fra allmennheten - er det større sjanse for at fornminnet ødelegges eller forsvinner med tiden.

Her er et konkret eksempel på slik aktualitet:

Reguleringsplan for Belsvik II i Hemne kommune ble tilsendt Kulturvernkontoret i Sør-Trøndelag Fylkeskommune for uttalelse i 1990. Dette var en vanlig plan for utbygging av hyttefelt med tilhørende naustområde og småbåthavn ved ei lita bukt på kysten.

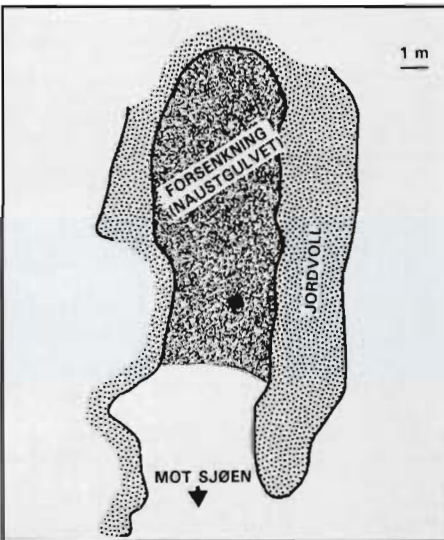
Under Kulturvernkontorets befarings av området ble det konstateret at fornminner innen planområdet. Her lå det en stor boplass fra slutten av steinalderen, 4-5000 år gammel, og ei naustuft fra jernalderen eller middelalderen, trolig fra 500-1500 år gammel. Det var på forhånd ikke kjent fornminner i planområdet.

Begge disse fornminnene kom i utgangspunktet i konflikt med planlagte tiltak innen området. Etter justering av planinnholdet kunne fornminnene, med område rundt, reguleres til bevaringsområder. Begge områdene ligger dessuten godt an for skilting og annen tilrettelegging for publikum.

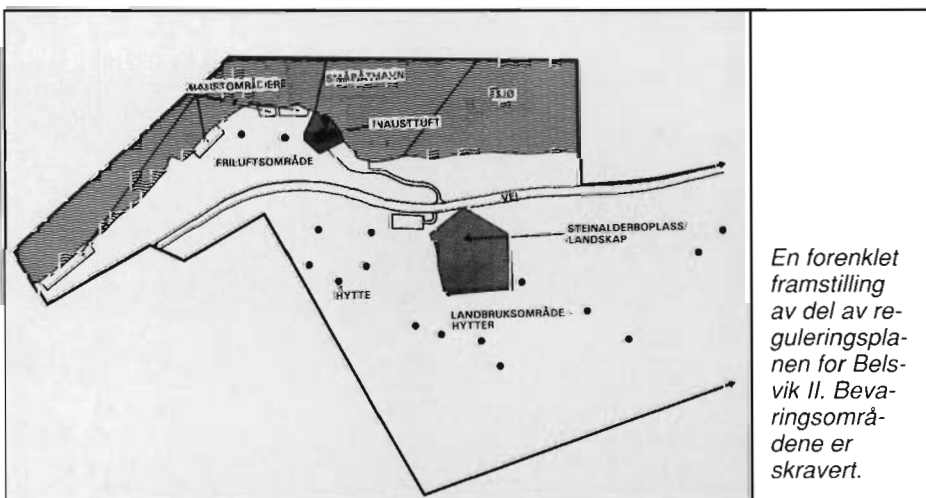
Nåtiden skal bruke dette området til beboelse på fritida. En skal ha naust ved sjøen og båt på vannet. Men det er jo akkurat det samme som området har vært brukt til tidligere. På neset bortenfor de planlagte nye naustene ligger et eldre naust og like ved dette ligger tufta av det riktig gamle naustet. Det dokumenterer til fulle aktiviteten som har skjedd ute i Belsvika gjennom lang tid.

Og ennå har vi bare nevnt slutfasen av tilholdet her. Oppe i høyden ligger steinalderboplassen hvor en for 4-5000 år siden dro opp skinnbåtene på stranda, lenge før naustet var oppfunnet.

Tilknytningen til sjøen, med båt og fiske er altså det samme, aktuelle, som lokker mennesker hit i dag som for 5000 år siden. Gjennom fornminnene har bygdefolk

Nausttufta ved den svarte firkanten ble det funnet deler av klinknagler og trekull i et prøvehull.

En forenklet framstilling av del av reguleringsplanen for Belsvik II. Bevaringsområdene er skravert.

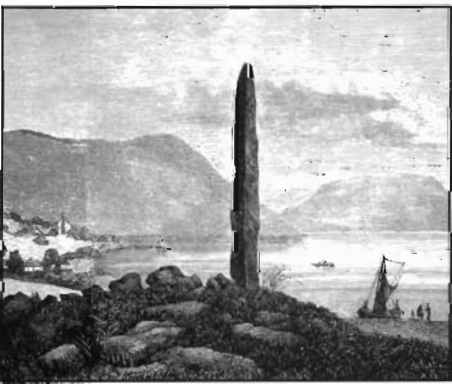
forts s. 50

BREV - SPALTE

Er bautasteinen på Bolsøya Vest-Norges høyeste?

Lisa G. B. Bjerck skriver i forrige nummer av SPOR at "Trollpila" på Bolsøya er Vest-Norges største bautastein. Ut fra opplysninger jeg har fått, stemmer ikke dette helt. Det skal finnes en bautastein som er høyere, men på langt nær så lett å få øye på. På Vangsnes, et markert fremstikkende nes omtrent midtveis langs søndre bredd av Sognefjorden, kneiser en kjempestatue av den gamle sagnfiguren Fridtjof den Frøkne, som keiser Wilhelm II lot sette opp i begynnelsen av dette århundret. Sokkelen er 14,5 m høy, og selve statuen 12 m. Mine opplysninger går ut på at sokkelen var blitt murt opp rundt en svært høy bautastein, som i sin tur var plassert i en gravrøys.

Dette har jeg fått vite av en person hvis bestefar var med på å mure fundamentet. Bestefarens bror var bas for arbeidet, som de begynte på etter at de var ferdige på Bergensbanen. Det var så rommelig rundt bautasteinen at de kunne gå rundt den, og steinen står sannsynligvis fremdeles inni statuen. I boken "Nordiske bilder" bind I, utgitt i 1867, står et lite avsnitt om "Fridthjofs gravhøj", beliggende nær sjøen et stykke innover i Sognefjorden. På denne er plassert en bauta, "Fridthjofs bauta, et vældigt 18 Alen høit Klippeestykke, — i denne Høi, siges Frithjofs Been

at hvile". Det er svært sannsynlig at det var nettopp dette stedet Keiser Wilhelm så seg ut da han ca 50 år senere ville reise en statue av Fridtjof.

*Einar Johnsen,
Jonsvatnet*

Fra redaksjonens side kan tilføyes at man rundt statuens sokkel fremdeles kan se omkretsen av en røys. Statuen befinner seg dessuten i et lite gravfelt der fremdeles tre - fire gravrøysler ligger intakt. Var det ikke en ide å sveise en åpning i sokkelen og skaffe seg syn for sagn? Vest-Norges høyeste bauta i opplyst tilstand *inni* en kjempestatue ville unektelig ha en ekstra attraksjonsverdi.

SPOR, Brevspalten

Sender et bilde av et maleri som jeg har arvet. Maleriet er malt i 1880 og er signert A. Bull. Det jeg ønsker er å få stedfestet maleriet. Huset til venstre er et beboelseshus, da det ryker av pipa. Er det runde bygget foran huset karakteristisk for byggemåten et bestemt sted i Norge?

*Med hilsen
Liv Swendgaard,
Vikhamar*

Svar:

Dette er egentlig ikke vårt fagområde, og det vi har gjort av foreløpige undersøkelser, har ikke gitt noe entydig svar. I kunstsleksikonet omtales en Georg Andreas Bull, som var arkitekt, og forøvrig bror av

Ole Bull. Han ble født i 1829 og døde i 1917. Det antydes ikke noe om at han drev med bildende kunst, men det kan likevel være en mulighet for at dette er mannen bak signaturen på ditt maleri. Hvor det kan være malt kan vi foreløpig ikke uttale oss om. Kanskje kan noen av leserne kjenne seg igjen?

Red.

Labyrinter i Amerika

Arkeologen V.J. Sjumppkin fra Leningrad hadde i SPOR nr 2/1990 en artikkel om labyrinter. Han uttaler der at Amerika ikke har labyrintforekomster. Dette er ikke korrekt. Her kan det henvises til tre amerikanske forskere: Clyde Keeler og Barry Fell fra Harvard Univeristy, og Frank Waters. Sistnevnte oppgir indianeren Oswald White Bear Fredericks som sin viktigste kilde vedrørende tegninger og tradisjonskjennskap. To typer går stadig igjen, med tilknytning til livssyklusen: En firkantet "Tapu't" symboliserer mor/barn, en sirkulær type angår Solfaren og Skaperens universielle livsplan. De ovennevnte forskere er oppmerksomme på likheten med labyrinter på minoiske mynter og anser dem som ett av mange omfattende spredningsfenomener fra kontinent til kontinent. Men de regner også med betydelig eldre asiatiske kontakter.

Med henvisning til bøker av Fell og Waters, og illustrasjoner der, skal nevnes endel eksempler på amerikanske labyrinter: I Hopireservatet i Arizona er hugget inn i fjell én sirkulær og fem kvadratiske nær Oraibi, samt en sirkulær nær Shipaulovi. Best kjent er vel en ovalsirkulær labyrint risset inn i vegg i den gamle indianerresidens Casa Granda, anlagt ca 11-1200 e Kr og nedlagt før ca 1450. I fjell finnes videre den firkantede type i New Mexico, Texas og Colorado, samt en tilsvarende i Cuenca, beliggende på toppen av en fjellkjede i Ecuador. Noen av disse er forbløffende like minoiske mynter med firkantet labyrint. Identiske labyrintlinjer fra en vegg i Pompeii og fra en ristning i Oraibi er påvist. I flere av Fells bøker (utkommet

forts s. 50

«... og herjet Valdemars rike veldig

- refleksjoner etter en studietur til Russland sommeren 1991

av Axel Christophersen

På kort tid har landene syd og øst for Østersjøen åpnet seg for omverdenen. På samme måte som våre forfedre kan vi nå gjøre strandhugg på de baltiske kyster og reise inn i Ruriks land uten følge av en guide fra det statlige turistbyrå. Utviklingen den senere tid har åpnet nye muligheter for arkeologer og historikere til å studere historie i et område som i vikingtid og tidlig middelalder sto oss vel så nært som områdene på den andre siden av Nordsjøen. Med de nye mulighetene følger nye utfordringer - og nye forpliktelser?

Prolog

I bokhyllen står en fillet, rød bok. "Novgorod the Great" heter den og beskriver de store arkeologiske undersøkelser som fant sted i hjertet av Novgorod på 1950- og begynnelsen av 1960-tallet. Denne boken var med på å skjerpe min interesse for byarkeologi, noe som siden ble bestemmende for min arkeologiske løpebane. Men til tross for dette tidlige, skjebnesvangre møte med "Det store Novgorod" har byen til dags dato aldri figurert i min bevissthet som noe annet enn et litt-rært fenomen.

Møte med fortiden

I sommer skjedde noe som etterhvert fikk karakter av en privat revolusjon. Som gjest hos det sovjetiske Vitenskapsakademiet gikk reisen gjennom det klassiske Rusriket - vikingenes Gardar - bl a til Staraja Ladoga og Novgorod. I Novgorod ble historiens løse ender knyttet sammen, i dobbelt forstand: Det fysiske nærværet forvandlet byen fra å være en fjern ungdomsopplevelse mellom to permer til et levende historisk fenomen. Samtidig som jeg sto der mellom levningene av den by som Olav Tryggvason og hans etterfølge-

re Olav Haraldsson, Magnus den Gode og Harald Hardråde kjente minst like godt som deres egen "kaupang ved Nidelven", ble sammenhengene i tid og rom mer konkrete og nærværende enn det en litt-rær tilnærming til historien kan formidle: Den fiksjon som all historieskrivning dypest sett er, ble omvandlet til en sterk virkelighetsopplevelse, en slags materialisering av en historisk dimensjon der tid og rom på en og samme tid forenes og oppheves. Novgorod og Staraja Ladoga, vikingenes Holmgard og Aldeigjuborg, fremsto ikke lenger som eksotiske navn i periferien av vikingenes vidtrekkende influensområde, men som steder med en viktig plass i vikingenes internasjonale politiske, økonomiske og kulturelle liv. Som sådan øvet de vel også en betydelig innflytelse på dem som for 1000 år siden og vel så det oppholdt seg her. Noen til og med gjennom adskillige år, som f eks Olav Tryggvason, som tilbrakte hele sin ungdom ved Novgorod-fyrstens hoff.

De skandinaviske relasjonene til Gardarriket er mange og lange: Gjennom den omdiskuterte Nestor-krøniken får vi hele historien om hvordan ufred blant de øst-slaviske stammene endte med en bønn til varjager-høvdingen Rurik (antageligvis en viking av svensk herkomst) om å herske over det nordvest-russiske området. Rurik kom sammen med sitt "rus-folk" og slo seg ned i Novgorod, mens hans brødre slo seg ned henholdsvis i Beloozero og Izborsk. "Novgorod-boerne, det er folk av varjagisk herkomst, men tidligere var de slaver..." kan Nestor-krøniken lakonisk konstatere. Russland har navn etter dette inntrengende fremmedfolk fra vest.

Rurik ble den legendariske stamfar til det russiske fyrstedynasti som regjerte til utgangen av 1500-tallet. Hans sønnesønn var blant annet fyrst Vladimir som i 987 kristnet Russland. Det er selvsamme Vladimir, eller Valdemar, som omtales i Bannadddråpa i forbindelse med Eirik Ladejarls herjing av borgen i Staraja Ladoga. Fortsettelsen av sitatet i overskriften gir forøvrig til fulle beskjed om hvordan trønderen på ugjestmildt vis gjorde både sam- og ettertid oppmerksom på sin eksistens i Novgorod-fyrstens rike: "...Aldeigjuborgen brøt du, hærfolks herre, vi vet det. Hard ble Hild mot bønder da du kom øst i Gardar." Jada...

Vikingenes handel og herjing gikk hånd i hånd på russisk jord, som det gjorde i vesterled. men forbindelsene kunne også anta helt andre og fredeligere former, f

Staraja Ladoga sett fra østbredden av Volchov-floden. På denne strekningen er den vestre elvebredden flat og velegnet for bosetning. Foto: A. Christophersen

med sverd som flammer»

eks i form av fyrstelige giftermål. Disse giftermålene var først og fremst diktert av strategiske overveielser i et komplisert nordisk maktspill, der allianseforbindelsene var avgjørende for spilllets utfall. Det er forøvrig bemerkelsesverdig hvor ofte norske og svenske konger på slutten av 900-tallet og opp gjennom 1000-tallet inngikk slektskapsallianser nettopp med russiske fyrsteslekter.

Sammen med Nestor-krønikens tradisjonsstoff og sporene etter skandinavisk bosetning øst til Volga-kneet og syd til Svartehavet, bærer disse allianseforbindelsene bud om tette politiske, økonomiske og kulturelle forbindelser mellom områdene på begge sider av Østersjøen gjennom hele vikingtid og tidlig middelalder. Så integrert er disse områdene at Ruslands historie i denne perioden i realiteten kan betraktes som en del av vårt eget lands historie.

Intet nytt fra Østfronten?

Den politiske utviklingen bak jernteppet gjorde det gamle Rusriket, vikingenes Gardar, til et isolert og utilgjengelig område i mange årtier. I denne perioden krevdes det mer enn entusiasme og gode språkkunnskaper for å gjøre områdets arkeologi og historie til en aktiv del av skandinavisk vikingtidforskning. I Norge er det derfor få som har mer enn ren leksikal kunnskap om vikingenes gjøren og laden på russisk område. Dette er en uholdbar situasjon med tanke på områdets sammenheng med, og betydning for utviklingen, i skandinavisk vikingtid/tidlig middelalder. Innenfor tema som f.eks statsdannelse og tidlig byutvikling er forskningspotensialet meget stort, men så godt som ubenyttet, i alle fall av norske arkeologer. Nå, som vi håper arbeidsvilkår og kommunikasjonsmuligheter gradvis vil bli bedre, må de gammel-skandinaviske influensområdene øst for Østersjøen omfattes med samme forskningsinteresse av nordiske arkeologer som Nordsjøområdet allerede har vært gjenstand for gjennom flere generasjoner. Her har arkeologisk avdeling ved Vitenskapsmuseet kjent sin besøkestid og foregått med et godt eksempel ved å inngå en samarbeidsavtale med Leningrad-avdelingen av det Sovjetiske Vitenskapsakademis arkeologiske avdeling. Resultatene er så smått ved å melde seg, noe som leserne av neste nummer av SPOR vil kunne stifte nærmere bekjentskap med.

Arkeologi på russisk. Omkring 160 jenter og gutter hadde fått sommerjobb på dette ca 2000m² store utgravningsfeltet i utkanten av Novgorod. Det gikk på beste vis, med hakke og spade. Ikke rart at en av utgravningslederne på gebrokkent engelsk kom med følgende hjertesukk: "Too much digging, too little archaeology!" Foto: A. Christophersen

Novgorod. Ringmuren omkring Detinets, Novgorods Kreml, er fra 1400-tallet, men borgen er flere hundre år eldre. På varme dager tar man seg gjerne en dukkert i Volchov-floden, som renner stille forbi på sin ferd nordover mot Ladogasjøen. Hvem vet om ikke både Olav Tryggvason og Magnus den Gode har dyppet sine historiske legemer i elven nedenfor borgen? Foto: A. Christophersen

KJERRINGROKK FRA

av Birgitta Wik

På den ene siden av kjerringrokken er det utskåret et geometrisk mønster som ligner på en labyrint.
Foto: Per E. Fredriksen, Vitenskapsmuseet.

Også den andre siden har et geometrisk, labyrintlignende mønster, men i tillegg et slyngende dyremønster.
Foto: Per E. Fredriksen, Vitenskapsmuseet.

Hva slags gjenstand er dette?

Steinen er av kleber og er 8,5 cm i tverrmål med en vekt på 151,3 g. Den er flat, men er noe tykkere inn mot hullet i sentrum enn ut mot ytterkantene. Hullet i steinen viser at det har vært mulig å feste en snor til den, slik at den kunne brukes som fiskesøkke eller vevlodd. Men om den har vært ment til slik bruk, er det tvilsomt at en har lagt ned så mye arbeid i dekoren. Steinen ligner en snelle (spinneshjul) til en håndtein. Den er imidlertid for stor til det. Hvis en setter en stang i hullet og snurrer den som en snurrebass, har steinen balanse. Det er derfor trolig at den har vært brukt som svinghjul, - men til hva?

Det er ikke uvanlig å finne større sneller fra yngre jernalder og middelalder. Arkeologen Jan Petersen publiserte i 1951 en oversikt over redskapsfunn i Norge fra vikingtiden. Blant disse nevner han 20 større, flate, sirkelrunde steiner av kleber med hull. Han tolker disse som kjerringrokker, dvs svinghjul for bor. Tverrmålet på disse varierer mellom 5,1 og 11,5 cm, så steinen fra Sømna faller godt inn her. Petersen oppgir ikke tyngden på svinghjulene. Også i kulturlagene i de norske middelalderbyene er det funnet slike svinghjul. I Gamlebyen i Oslo varierer tyngden på disse mellom 100 og 200 g. Steinen fra Sømna har således middels tyngde. Det synes klart at den pent dekorerte steinen fra Sømna er en kjerringrokk.

Gjennom hullet ble det satt en trestang med en spiss av metall. Fra toppen av stangen gikk en tråd ned til begge endene av en tverrarm. Når denne ble ført opp og ned i en pumpelignende bevegelse, snurret tråden seg rundt stangen og deretter av igjen. Når tråden ble kortere ved snurringen, trakk tverrarmen seg opp for så å kunne presses ned igjen. Boret ble da satt i raske omdreininger fram og tilbake. Det ble brukt til å bore hull i materialer som ikke ga for stor motstand, slik som stein, metall og hardt tre. I myke materialer ville farten på boret bremses.

Kjerringrokken har vært i bruk i Norge i hvert fall fra yngre jernalder. Den synes å ha vært vanlig i middelalderen. I vår tid har bl a gullsmeder brukt den.

En kan spørre hvorfor redskapet heter kjerringrokk. 15 av de kjerringrokkene Jan Petersen nevner er funnet i mannsgaver. Bare fire er funnet i kvinnegraver. Det er kanskje likheten med sneller til håndteiner, som har gitt kjerringrokkens navn, enda det sikkert var mest menn som brukte den?

Hvor er kjerringrokkene funnet?

Kjerringrokkene er funnet ved tomtearbeid på gardstunet på Bø på Sømna. I området er det også funnet sneller til håndteiner, et søkke og en støpeform til en liten spenne. Alle funnene er innlevert av Otto Bøe gjennom Erling Kvaløy ved Sømna Bygdetun. Gjenstandene ble funnet for 15-30 år siden av Otto Bøes far, Jakob Bøe, og har inntil nå vært oppbevart på garden.

Det er merkelig at det er kjent så få funn eller fornminner på Bø fra før. De eneste en kjenner til, er restene etter tre gravhauger, som skal være observert rundt 1920. Gardsnavnet Bø hører til våre eldste. Bø betyr gard eller bosted og det er ingen grunn til å tro at Bø-garden på Sømna ikke var bosatt tidlig. Den ligger fint til øverst i en vestvendt li med de beste forhold for jordbruk.

I vår fikk Vitenskapsmuseet innlevert en flat, pent dekorert stein fra Bø på Sømna. Dekoren består av geometriske utskjæringer, som ved første øyekast ligner en labyrinth. Den ene siden av steinen er helt fylt av den geometriske dekoren, mens den andre siden i tillegg er dekorert med et slyngemønster.

Sneller til håndteiner og søkker finner en ofte på boplasser fra jernalderen og middelalderen. På kysten av Nord-Norge er det vanlig med tykke svartjordslag på slike boplasser. Det er rester etter bosetning gjennom flere århundrer på det samme tunet. Jeg var spent på om funnene fra Bø også stammet fra en slik boplass.

Otto Bøe driver en planteskole på gards-tunet i dag. Dette styrket antakelsen at det skulle finnes en gammel boplass med tykke kulturlag her, ettersom svartjordslag er den beste matjord! Prøvestikking og opplysninger fra Otto Bøe viste at det finnes et opp til 1,3 m tykt svartjordslag over en stor del av tunet. Ser vi på gardsnavnet, den gunstige beliggenheten og det tykke svartjordslaget, er det ikke dristig å anta at stedet har vært bebodd i hvert fall fra vikingtid. Kjerringrokken og de øvrige funnene ble imidlertid ikke funnet i selve svartjordslaget, men ca 50 m fra dette.

Med tanke på at kjerringrokken har vært brukt av gullsmeder i vår tid, er det kanskje ikke tilfeldig at den er funnet på samme sted som støpeformen til den lille spennen. Kanskje har det vært et lite verksted for smykkeproduksjon på Bø?

Dekoren

Ved nærmere gransking ser en at dekoren ikke er en labyrinth i den forstand at den skjuler en vei som kan følges fra ytterkanten og inn til sentrum. På den ene siden er det tre konsentriske ringe. Områdene mellom ringene er fylt med meanderlignende ornament. På den andre siden av steinen gjentas det samme mønsteret. Det er imidlertid en stor forskjell - her er området mellom de to innerste sirkelene fylt med et slyngemønster.

Slyngemønsteret er dessverre en del skadet og vanskelig å tolke. Det er mulig at noen har prøvd å "forbedre" det ved å karve i det. Likevel kan en se at det i mønsteret skjuler seg flere dyr. Et av dyrene er spesielt tydelig, men det er ingen naturtro gjengivelse av et dyr.

Den som har skåret dyrefigurene har åpenbart arbeidet i samme tradisjon, som de som laget jernalderens overdådige dyreornamentikk. Dermed er det ikke sagt at den er laget tidlig i jernalderen. Nærmest tror jeg den er fra vikingtid eller middelalder. Dyrefigurene har beholdt mye av den stiliserte måten som dyrene

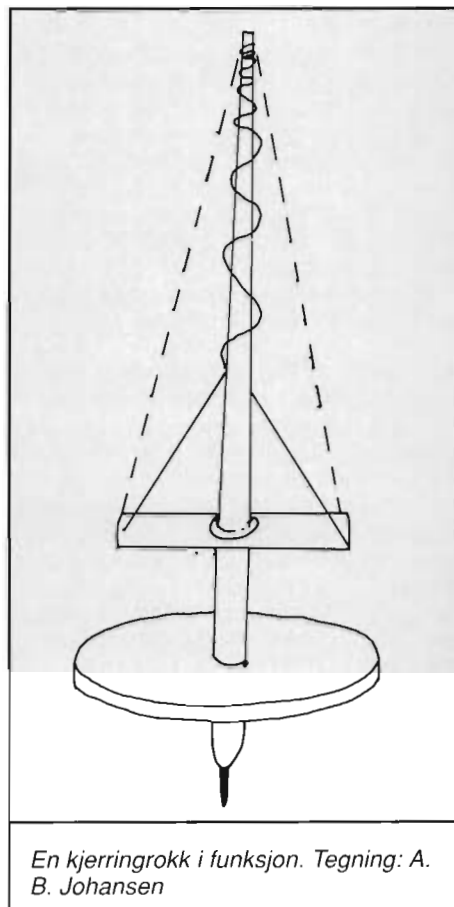
ble framstilt på tidligere i jernalderen, men er samtidig preget av påvirkning av nye, mer naturalistiske trender fra Europa.

Kjerringrokken er som nevnt laget av kleberstein. På Helgelandskysten er det kjent mange kleberbrudd, som har vært i drift i vikingtid og middelalder. På Sømna er det kjent flere slike brudd, bl a på Sømhovd og på Sømnes. Trolig er også dekoren på steinen laget på Sør-Helgeland. Hittil er det imidlertid ikke kjent noen lignende dekor i kleber fra området.

Finnes det lignende dekorasjoner på andre materialer? Ettersom mønsteret er utskåret, er det nærliggende å se på gjenstander av materialer som en kan skjære i. Fra den trefattige nord-norske kysten er de fleste slike utskjæringer i hvalbein. De mest karakteristiske er plater fra vikingtid med bl.a. utskårne dyrehoder. Disse hvalbeinsplatene tolkes vanligvis som strykebrett og er funnet i graver med kvinneutstyr. Det er ikke uvanlig at de både har geometriske mønster og dyreornamentikk. På Sømna er det også funnet et særdeles pent vabein av hvalbein dekorert med en fugl og geometriske innrissninger.

Hvorfor er det lagt ned så mye arbeid på dekoren? Er det ren pyntelyst eller betydde dekoren noe bestemt? Har meningen likevel vært å gi assosiasjoner til labyrinter?

En antar vanligvis at det har foregått riter i de store labyrintene som finnes langs den skandinaviske kysten. Det er foreslått at de ble utført for å motvirke de farer som menneskene var utsatt for på havet. Enda det ikke er egentlige labyrinter på kjerringrokken, mente en kanskje at det laby-

En kjerringrokk i funksjon. Tegning: A. B. Johansen

rintlignende mønsteret gjorde at en ville lykkes med arbeidet. Kanskje mente en at dyrene i slyngemønsteret ga beskyttelse mot onde makter? Eller var det slik at det var viktig at det ikke fantes noen vei ut av det labyrintlignende mønsteret, slik at dyr en skulle beskytte seg mot ikke slapp ut?

forts. s. 50

Den ene halvdel av en støpeform til en liten hektespenne og en knapp. Støpeformen er funnet på det samme stedet som kjerringrokken. Foto: Per E. Fredriksen, Vitenskapsmuseet.

NYTT PÅ BOKMARKEDET!

Sentra og sentrumdannelser gjennom forhistorisk og historisk tid

Dette er tittelen på en tobinds publikasjon fra den 18. Nordiske arkeologkongress, som ble holdt i Trondheim 28.8.-4.9. 1989. Den er utgitt av Vitenskapsmuseet i Gunneria-serien (nr 64). Publikasjonen består av 36 artikler skrevet av forfattere fra Norge, Sverige, Danmark, Finland, Island, Sovjetunionen og Tyskland.

Tittelen gir et klart signal om det tema som her står i fokus. Leseren vil likevel raskt oppdage at et forskningsteoretisk utgangspunkt tilføyer denne problematikken en del helt nye dimensjoner.

Alle forstår intuitivt hva begrepet "sentrum" inneholder i en kulturhistorisk sammenheng. Dannelsen og eksistensen av sentra spiller en vesentlig rolle i kulturutviklingen av konkrete geografiske områder, men som Arne B. Johansen skriver i sitt innledningsforedrag; "... et sentrum er sentrum bare i forhold til noe som er ikke-sentrum". Hvert sentrum har altså sin periferi - et område som er kulturelt påvirket, men som i mange tilfeller deltar aktivt i samspillet.

Problemet blir enda mer komplisert når man innser hvor relative disse begrep er. Et område kan fungere som sentrum for sin eget periferi - og samtidig som periferi for et annet sentrum. Vi kan eksempelvis nevne Tromsø som et sentrum for Nord-Norge, men som må betegnes som periferi i europeisk sammenheng. Et annet eksempel er Svalbard - et typisk periferi-omt område som likevel spilte en meget sentral rolle for 1600-1700-tallets vest-europeiske hvalfangst.

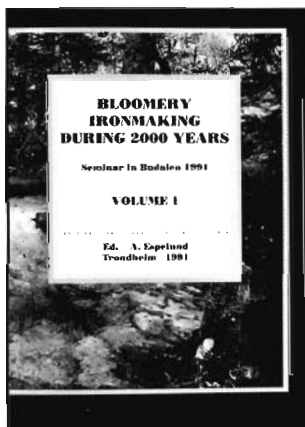
Kulturell påvirkning tilhører de mest spennende temaer i humanistisk forskning. De mekanismer som styrer prosessen er helt klart mer sammensatt enn vi hittil har trodd, og denne publikasjonen bidrar til å belyse flere fundamentale spørsmål. Artiklene er skrevet av fagfolk, som foredrag på en vitenskapelig konferanse. Språket er kanskje litt avansert, men mulig å forstå for alle som er interessert i forskning om fortiden. Bøkene er godt illustrerte og blir helt sikkert en interessant lektyre.

Marek E. Jasinski

Jernproduksjon gjennom 2000 år

Høsten 1991 ble det arrangert en internasjonal kongress om gammel jernfremstilling i Budal i Sør-Trøndelag, som UNESCO-organisasjonen *Comite pour la siderurgie ancienne* stod bak.

Organisasjonens første møte ble avholdt allerede i 1966, og siden den gang har flere møter vært avviklet på ulike steder i Europa. Årets arrangement er det andre som er lagt til Skandinavia. Budalen er rik på kulturminner som angår jernfremstilling over et lengre tidsrom, særlig er de såkalte rosettanleggene karakteristiske for området. Det var derfor naturlig å legge seminaret nettopp til dette stedet.

Et stort antall forskere fra hele verden deltok på Budals-seminaret, og gjennom en rekke forelesninger og åstedsbefaringer ble Midt-Norges jernfremstillingshistorie belyst. Foredragene som ble holdt på kongressen utgis nå i bokform. Bind I foreligger allerede, og her er de norske foredragsholderens bidrag presentert. Her ser man bl a på ulike perspektiv som kan knyttes til temaet - geologiske forhold, jernfremstillingens økonomiske betydning fra de eldste tider av, stedsnavn som kan knyttes til jernproduksjon og hvordan jernfremstillingen har påvirket vegetasjonen gjennom tidene.

De øvrige foredragene blir utgitt som en eller to bøker. Neste del blir om "Jernet i Vest-Norden i middelalderen", mens siste del blir med "Internasjonale bidrag".

Med tanke på den internasjonale karakter arrangementet hadde, er boken trykt på engelsk med tittelen "Bloomery ironmaking during 2000 years". Arne Espelund er redaktør for boken som kan fås ved henvendelse til "Budalseminaret", Metallurgisk institutt, 7034 Trondheim for kr 100,-.

Arkeologi leksikon

For både legfolk og fagfolk hender det at luften fortettes av ord og begrep man gjerne skulle ha grepet fatt i. I slike situasjoner må man bare innse sin begrensning og innrømme at det er ikke alt man har fått med seg. Da er ønsket om å ha

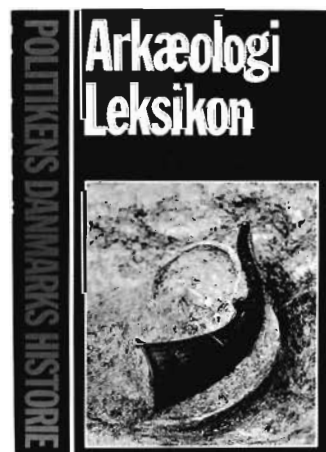
en egnet oppslagsbok i nærheten meget stort. Dette gjelder ikke minst innen faget arkeologi. Vi presenterer derfor her et verk som kan være til stor nytte for mange, men som ikke alle er klar over eksistensen av.

Danskene var tidlig ute med et arkeologisk leksikon. - Allerede i 1972 utga Politikens Forlag i København *Arkeologisk ABC*, som ble et fast inventar i arkeologstudentenes ransler. Denne håndboken i dansk forhistorie har vært et velbrukt hjelpemiddel også for arkeologer i både Norge og Sverige.

Da forlaget i 1984 besluttet å revidere dette verket, ønsket man å gjøre det mer omfattende - vitenskaper som sto ved siden av arkeologien ble i sterkere grad integrert. Også en del emner som reelt hører hjemme utenfor Danmarks grenser ble tatt med, og det er bl a dette som gjør leksikonet mer allment for Norden.

Dette reviderte leksikonet heter kort og godt *Arkæologi Leksikon* og er det mest omfattende ettbinds leksikon om arkeologi i Norden. Boken er alfabetisk inndelt - lik et hvilket som helst leksikon - fra a til å. En rekke emner er belyst av fagfolk fra ulike vitenskaper, slik som botanikk, klimaforskning, vegetasjonshistorie, antropologi og medisin.

Her finner man også mange litteraturhenvisninger til viktige verk og spesialavhandlinger for den som ønsker å trenge dypere ned i materien. Boken gjengir få bilder av oldsaker, men er likevel forholdsvis godt illustrert med bilder og kart.

Man henvender seg her ikke bare til fagarkeologer, men i like stor grad til amatører med spesiell interesse for forhistorien. *Arkæologi Leksikon* Politikens Danmarks Historie Politikens Forlag København

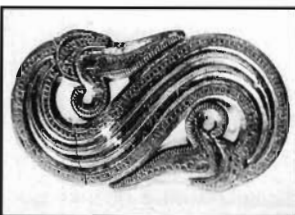
Boken kan skaffes hos bokhandleren til en pris av ca kr 210,-.

Red

GAVETIPS!

Vitenskapsmuseet har laget kopier av flere vakre forhistoriske gjenstander funnet i Midt-Norge. Særlig finnes et fint utvalg av vakre smykker - en kjærkommen gaveidé! Gjenstandene kan bestilles gjennom SPOR's redaksjon. Vi vil samtidig benytte anledningen til å minne leserne om at både abonnement og gaveabonnement på SPOR egner seg utmerket som julegave!

S-formet spenne av sølv. Fra eldre folkevandringsstid. Pris kr 490,-

Trefliket spenne av sølv. Fra tidlig vikingtid. Pris kr 490,-

Sølvkjede håndlaget etter samme teknikk som et funn fra Geite, Levanger. Fra ca 800 e Kr. Finnes i tre lengder (71 cm, 82 cm, 93 cm). Pris kr 450,-, 510,- og 550,-

Fugleformet sølvspenne. Fra tiden ca 1070 e Kr. Pris kr 330,-

Gullmedaljong fra ca 400 e Kr. Pris kr 420,-

Abonnér på SPOR!

Få fortidsnyhetene rett inn i stua! Et årsabonnement koster kr 75,-. Abonnenter kan få kjøpt tidligere årganger til gammel abonnementspris, kr 50,-.

Navn: .....

Adresse: .....

Postnr/sted: .....

SVARSENDING

SPOR

Fakultet for arkeologi og kulturhistorie
Vitenskapsmuseet
Erling Skakkes gt 47
7013 TRONDHEIM

Gaveabonnement på SPOR!

Få fortidsnyhetene rett inn i stua! Et årsabonnement koster kr 75,-. Abonnenter kan få kjøpt tidligere årganger til gammel abonnementspris, kr 50,- (fra før 1991).

SPOR egner seg utmerket som en gave
- til enhver anledning og for alle aldre!

Giverens navn: .....

Adresse: .....

Postnr/sted: .....

Gaveabonnement skal sendes til:

Navn: .....

Adresse: .....

Postnr/sted: .....

SVARSENDING

SPOR

Fakultet for arkeologi og kulturhistorie
Vitenskapsmuseet
Erling Skakkes gt 47
7013 TRONDHEIM

FORNMINNEVERNET PÅ NY KURS – forts. fra s. 42

ket og fritidsbeboerne fått kjennskap til en ny dimensjon i det som skal være en vesentlig del av deres opplevelsessfære i mange år framover.

Allerede når en setter bilen fra seg på parkeringsplassen, er en i nærheten av den eldste bosetningen her. Når sekken er kommet på ryggen og en rusler nedover sjøveien, gir dette tid for ettertanke omkring de skinnklede med sine steinredskaper. Men så lang tid til å tenke får en ikke. Sjøveien går rett forbi nausttufta, og her kommer nye impulser før en kan sette nøkkelen i hengelåsen på eget naust.

Kan en i dette området unngå å gjøre seg tanker om de som gikk de samme stier for lang tid tilbake? Tenkte de på det samme om blodfersk torsk over ripa, om nytrukket småsei kokt i en sen kveldstid? Jeg tror faktisk de gjorde det!

KJERRINGROKK – forts. fra s. 47

Slike funderinger er det vanskelig å få svar på. Uansett er kjerringrokken fra Sømna en artig tilvekst til samlingen av dekorerte gjenstander fra landsbygda.

Litteratur:
Fuglesang, S.H. 1991: Ornament. De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo, bd 8.
Molaug, P. 1991: Sneller til håndtein. De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo, bd 8.
Odner, K. 1961: To ny-oppdagete labyrinter i Øst-Finnmark. Viking, bd XXV, Oslo.
Petersen, J. 1951: Vikingetidens redskaper. Oslo.
Salaman, R.A. 1975: Dictionary of tools used in the woodworking and allied trades c.1700-1900. London.

BREVSPALTE – forts. fra s. 43

i 1970-80-årene) om sjøkontakt fra Europa og Nord-Afrika til Amerika, har han påvist temmelig mange andre kulturelle likhetspunkter mellom disse kontinenter i tiden før og etter Kristus. Som eksempel kan nevnes dysser og andre megalittoppbygninger påvist i New England-stanene, typisk for europeisk bronsealder.

Den sovjetiske arkeologen Sjumppkin antyder også at heller ikke Afrika har labyrintforekomster. Her er vel lite undersøkt, men det er et faktum at bl a minoiske mynter med innpreget labyrintmotiv eller med minotaur var i sirkulasjon i Nord-Afrika, meget forståelig i en tid med sterk handelskontakt i det indre Middelhav. Barry Fells bøker gir også innblikk i dette.

Tora Sandal Bøhn

SVARSENDING

SPOR

abonnement

SPOR har et begrenset opplag og blir derfor i svært liten utstrekning solgt i landets bladutsalg - desto mer eksklusivt! Skynd deg å kjøpe gamle SPOR mens de finnes! (bortsett fra hefte 1 som dessverre er utsolgt). Bli abonnent og fyll ut bestillingskortet på neste side!

SPOR er et tidsskrift som gis ut ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie på Vitenskapsmuseet i Trondheim, der nyhetsstoff fra Midt-Norges fortid presenteres. Tidsskriftet ble startet høsten 1986, og det er hittil kommet ut elleve hefter, to for hvert år. Bladet har 52 innholdsrike sider - uten reklame! Tidligere utkomne nummer kan fåes ved henvendelse til:

Fakultet for arkeologi og kulturhistorie
Vitenskapsmuseet
Erling Skakkes gt 47
7013 TRONDHEIM

SVARSENDING

SPOR

gaveabonnement

SPOR har et begrenset opplag og blir derfor i svært liten utstrekning solgt i landets bladutsalg - desto mer eksklusivt! Skynd deg å kjøpe gamle SPOR mens de finnes! (bortsett fra hefte 1 som dessverre er utsolgt). Bli abonnent og fyll ut bestillingskortet på neste side!

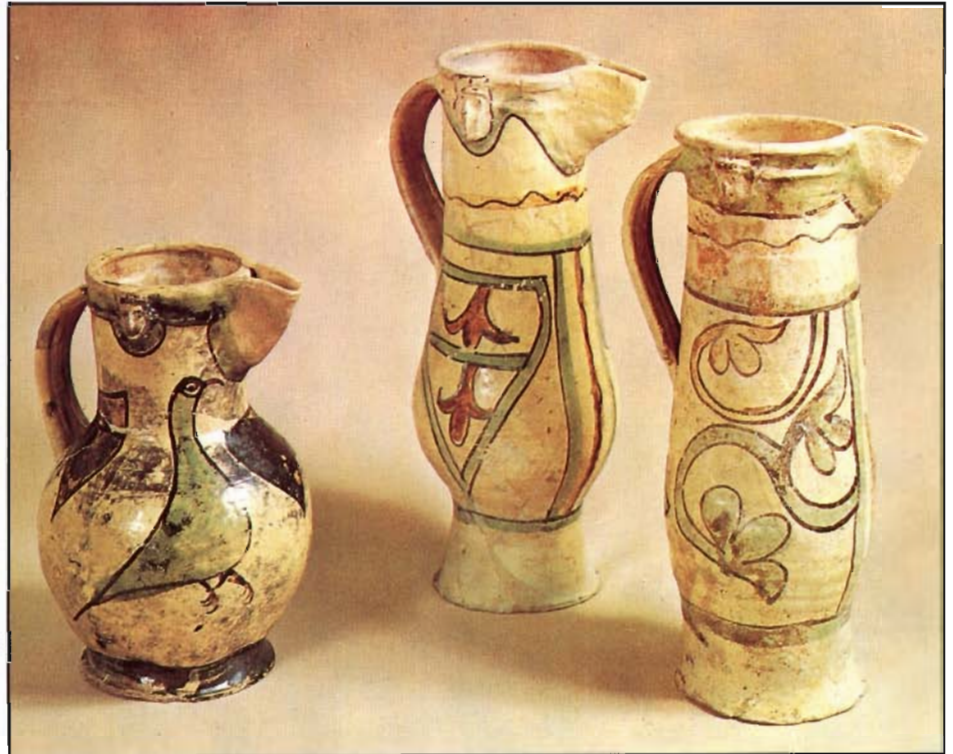
SPOR er et tidsskrift som gis ut ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie på Vitenskapsmuseet i Trondheim, der nyhetsstoff fra Midt-Norges fortid presenteres. Tidsskriftet ble startet høsten 1986, og det er hittil kommet ut elleve hefter, to for hvert år. Bladet har 52 innholdsrike sider - uten reklame! Tidligere utkomne nummer kan fåes ved henvendelse til:

Fakultet for arkeologi og kulturhistorie
Vitenskapsmuseet
Erling Skakkes gt 47
7013 TRONDHEIM

SAINTONGE-KANNEN

ER ÅRETS GJENSTAND I VITENSKAPSMUSEETS JUBILEUMSSERIE

I år har vi gleden av å presentere en keramikk-kanne. Dette er en reproduksjon av en såkalt *Saintonge polykrom* (flerfarget) kanne som ble produsert i La Chapelle-des-Pots, nordøst for Saintes i Sørvest-Frankrike. Kannene er vakkert dekorert med forskjellige heraldiske motiver, bl a skjold og fugler utført i flere farger. Høyden varierer fra ca 25-25 cm.

Saintonge-kannene ble produsert i perioden mellom ca 1280-1310. De ble eksportert i ganske store mengder rundt om i Europa og spredningen av dem er nært knyttet til den omfattende Gascoigne vinhandel. Under utgravningene i Trondheim har man ved flere anledninger støtt på denne type keramikk.

Reproduksjonen er laget av keramikeren Andrew MacDonald, The Pot Shop i Lincoln, England. Kannen kan bestilles gjennom SPOR's redaksjonen til en pris av ca kr 300,- (nøyaktig pris er dessverre ikke innhentet ennå, men den vil ligge omkring forannevnte sum).

En vakker og praktisk julegave - til deg selv eller til venner og slektninger - for den som ønsker å gi en helt spesiell gave som samtidig markerer at det er kun syv år til Trondheims 1000-årsjubileum!

De tidligere "Årets gjenstand" kan fortsatt skaffes. Kontakt SPORs redaksjon eller - om du har mulighet - stikk innom Vitenskapsmuseet.

Saintonge-kannen er den tredje i serien av gjenstandskopier på 10, som vil bli produsert frem mot byens 1000-årsjubileum. Her ser vi tre Saintongekanner med de vanligste former og motiver - og som vil bli reproduisert. Kannene på bildet er funnet ved utgravninger i Southampton i England.

Sjakk-kongen

Urnespennen

Saintongekannen

Kr 145,-

Kr 245,- (bronse)
Kr 340,- (sølv)

Ca kr 300,-

			?	?	?	?	?	?	?
1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1997

NESTE NUMMER:

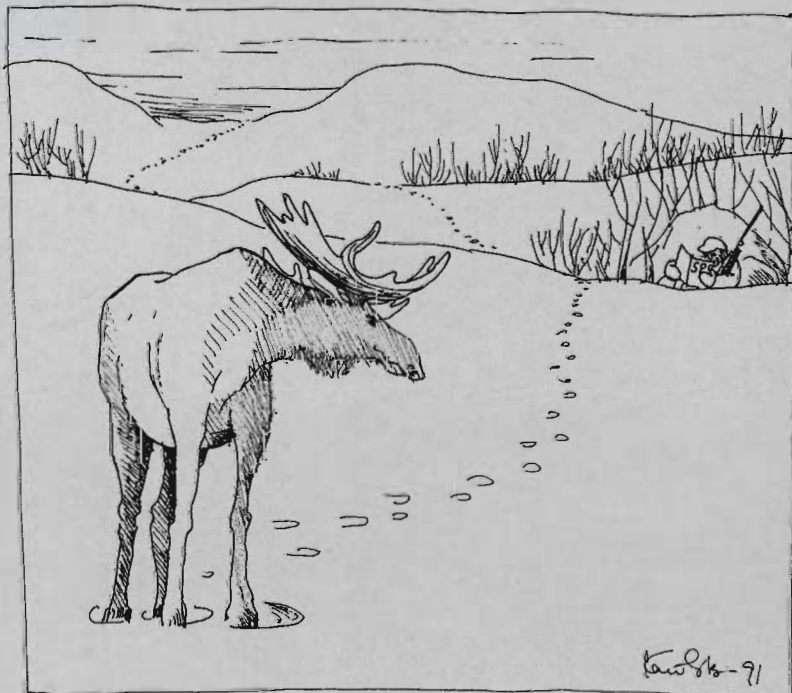
Det er på tide å vende blikket mot øst. Fra urgamle tider har det vært forbindelser mellom Midt-Norge og våre naboland rundt Østersjøen. Denne kontakten var i eldre tid ikke bundet av dagens grenser.

Dagens nye og åpnere forhold mot øst opptar sikkert også SPØRs lesere, og vi får her anledning til å stifte et nærmere bekjentskap med kulturhistorien i Russland. Vi vil imidlertid ikke bare se på russiske forhold. I neste nummer av SPØR kan du lese om de mer ukjente forbindelsene mellom Finland og Midt-Norge i jernalderen, utnyttelsen av redskapsråstoff i steinalderen i Ranafjellene både på norsk og svensk side - og bygdeboger på begge sider av Kjølen.

Hvor langt tilbake i tid kan man spore disse kontaktene og hvilken betydning hadde dette for Norge - og for områdene i øst?

Floden Volchov sett fra borgen i Staraja Ladoga. Sideelva (til venstre) har opprinnelig hatt et finsk navn, Ala-djogi – eller Aldegja, som er opphavet til det norrøne navnet Aldeigjuborg. Fra Novgorod seilte vikingene langs Volchov opp til Ladogasjøen. Herfra kom de videre ut i Østersjøen via Neva-floden. Foto: Axel Christophersen

– Det er bedre med ett SPØR i hånden enn en rekke i snøen!

Kunnskap om fortiden er innsikt i nåtiden!

SPØR utkommer to ganger pr år. Abonnement kan tegnes ved å sende inn bestillingsblanketten som finnes inne i bladet eller ved henvendelse til redaksjonen.

Årskontingent kr 75,-
Løssalgpris kr 40,- pr hefte

Redaksjonens adresse:
Fakultet for arkeologi og kulturhistorie
Vitenskapsmuseet
Erling Skakkes gt. 47
7013 TRONDHEIM

Abonnér på SPØR!